

Recensioner

Esrum Klosters Brevbog I og II

Udgivet i oversættelse med indledning og noter af Bent Christensen, Anne Elverskov, Karl-Erik Frandsen, Jens Anker Jørgensen, Bente Thomsen og Chr. Gorm Tortzen.

Köpenhamn: Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet 2002, 586 s.

ESRUM KLOSTERS BREVBOG indeholder dels en oversættelse (fra latin og middelalderdansk) af samtlige brevbogens 259 dokumenter, dels artikler og oversigter med relation til brevbogen, Codex Esromensis. De 87 middelalderdanske dokumenter er her oversat for første gang til nudansk af Karl-Erik Frandsen i et vellykket forsøg på at bevare den middelalderlige sprogtone, mens de resterende 172 latinske dokumenter er oversat af Bent Christensen, Anne Elverskov og Chr. Gorm Tortzen. En del af dokumenterne findes oversat meget forskelligartet i Danmarks Riges Breve, i denne udgave er det lykkedes at etablere en ensartet og standardiseret oversættelse.

En stor del af brevene er gavebreve, der tydeligt viser, hvorledes mennesker fra alle besiddende samfundslag, lige fra væbnere og byfogeder til højtstående gejstlige og konger, har bestræbt sig på at begave klostret for deres egen eller for deres slægtninges skyld. Iveren efter at frelse sin sjæl gennem donationer til kirken var så stor, at der af hensyn til arvingerne var fastsat en maximum-grænse for, hvor stor en del af sin ejendom man kunne forære eller testamentere væk. Brevene er omhyggeligt udarbejdede, der må ikke herske nogen tvivl om indholdet, og brevbogen er et godt eksempel på, hvorledes skriftlig dokumentation og romerret får fodfæste i Danmark i løbet af middelalderen.

I den første artikel i bind II giver Chr.

Gorm Tortzen en udførlig beskrivelse af håndskriftet, en omfattende ”vidisse”, d.v.s. afskrifter af et enkelt dokument eller en hel samling dokumenter, hvis ægthed bekræftes med en pavelig autoritets underskrift og segl, altså en bekræftet kopi. Der er gjort meget for at forhindre, at forfalskninger og tilføjelser skulle snige sig ind i rækken af breve, bl.a. er siderne i håndskriftet på et tidspunkt blevet genomboret, så en snor kunne trækkes igennem og dermed umuliggøre indsættelsen af nye, ikke autoriserede læg.

Jens Anker Jørgensen beskriver i artiklen om cistercienserne som jordbesiddere, hvorledes ordenen oprindeligt ikke måtte købe nye jordtilliggender, men snoede sig uden om reglen ved at camouflere køb som gaver. Den lagde nyerhvervede landsbyer øde, fordi kun munke og lægbrødre måtte arbejde på cistercienserjord, og den oprindelige befolkning måtte flytte, når denne multinationale organisation tog over. Flere landsbyer er faktisk forsvundet på denne måde, mens andre er opstået omkring grangier, ladegårde, der som regel blev bestyret af lægbrødre. Denne artikel suppleres godt af Karl-Erik Frandsens artikel om Esrum Klosters ejendoms historie med udgangspunkt i Esrum Klosters Jordebog fra 1497 (brev 257). Her viser det sig, at klostret har besiddelser, der faktisk ikke er dokumentation for i de tidligere breve, et forhold, der nok har kaldt på en pavelig bekræftelse. Den detaljerede jordebog giver også et fint billede af de forskellige typer besiddelser, med navn på forvalteren eller lejerer og angivelse af afgifter i penge eller naturalier.

Bent Christensen redegør i en kort artikel for dispositionen i de forskellige brevttyper, og giver i to meget nyttige oversigter for den, der vil studere håndskrif-

RECENSIONER

tet, brevenes rækkefølge kronologisk og emnemæssigt. Til sidst følger en ordliste (Bente Thomsen) med forklaring eller definition af ord og begreber, der optræder i oversættelsen, der er oversigt over konger, paver og abbeder og et fyldigt navne- og stednavneregister.

For den, der vil studere cistercienserordenen i Danmark og specielt Esrum Klosters Brevbog er dette to-bindts værk uundværligt. I forbindelse med udgivelsen har Det Kongelige Bibliotek i København desuden lagt selve håndskriftet i en digitaliseret udgave på www.kb.dk/elib/mss/esrum/esover.htm.

Karen Dreyer Jørgensen

Helvetet. Döden och de eviga straffen i Västerlandets kristna tradition

Bengt Ankarloo

Lund: Historiska Media 2003, 305 s.

”VAD I HELVETE..!” hörde jag mig själv utropa i trädgården en eftermiddag i somras, när en slarvigt kastad brädbit utan förvarning träffade mig på skuldran, i stället för att landa på gräsmattan bredvid mig som det var tänkt. Efteråt, och med anledning av min pågående läsning av Bengt Ankarloos *Helvetet. Döden och de eviga straffen i Västerlandets kristna tradition*, reflekterade jag över att incidenten illustrerar vad helvetet, denna flertusenåriga institution i vår kulturhistoria, har reducerats till i mitt eget mentala universum. ”Helvete” är ett kraftuttryck jag hugger till med som uttryck för plötslig ilska, och inte mer än så.

I detta är jag ingalunda något undantag i Sverige. I slutet av boken refererar Ankarloo, professor emeritus i historia vid Lunds universitet, nyare religionssociologiska undersökningar som visar att färre än tio procent av svenskarna tror på helvetet (vilka som räknas som ”svenskar”, det vill

säga om undersökningarna omfattar också ett urval av dagens svenska medborgare av annan etniskt ursprung och/eller med annan religiös identitet än den lutherskt protestantiska, framgår dock inte). För de flesta av oss har helvetet således slutat att vara en levande realitet. Just därför blev det vid läsningen av Ankarloos bok något av en överraskning, åtminstone för undertecknad hur långt fram i tid helvetet har varit föremål för diskussioner och kontroverser bland teologer, präster och filosofer. Uppsalafilosofen Ingemar Hedenius konflikt med Svenska kyrkan kring det som Ankarloo benämner ”dekonstruktionen av helvetet” räckte från 1949 och in på 1970-talet.

I boken gör författaren en bred och mångsidig presentation av föreställningarna om helvetet och vad som väntade efter döden i kristen tradition, från biblisk tid till idag. Tyngdpunkten ligger på medeltid och den tidigmoderna epoken. Det är bara det sista tjugotalet sidor som handlar om 1800-talet och 1900-talet, vilket inte är förvånande med tanke på att det är då helvetets närvaro i det allmänna medvetandet på allvar börjar avta. Boken har formen av en populärvetenskaplig framställning. Den saknar fotnoter, har endast ett fåtal titlar i litteraturlistan men innehåller många illustrationer. En konsekvens som följer med valet av genre, plus det faktum att stoffet endast till en ringa del bygger på forskning av Ankarloo själv, är att framställningen inte förs framåt av en egentlig argumentation. Författaren har inte en tes som skall drivas, utan texten får i mycket karaktären av refererande översikt. Denna tendens förstärks av att det är frågan om ett enormt tema: 2 000 år av helvetetslära och helvetesteori på alla plan, från sofistikerad teologi och filosofi till mer folkliga uppfattningar om vad som väntade efter döden.

På de premisser som genren sätter har Ankarloo skrivit en koncis och, så långt

materialets komplexitet tillåter, överskådlig bok som täcker de kristna föreställningarna om helvetet utifrån en imponerande mängd olika perspektiv. Uppfattningen om helvetets natur – dess lokalisering och fysiska inrättning, vilka som skulle hamna där för vad och hur länge samt vilken form de mer eller mindre eviga straffen kunde ta – har varierat högst betydligt över tid och mellan olika skolor och idériktningar. Utöver bokens i sig nyttiga och akademiskt sakliga utredning av lärorna om helvetet, i all deras sammansatthet och tidvisa inkonsekvens, är en av de stora behållningarna med studien alla exkurser som ämnet genererar. Ingen himmel utan ett helvete: eskatologins andra dimension, den paradisiska saligheten, spelar sålunda en relativt framträdande roll. Nödvändigheten av att åskådliggöra de bredare historiska sammanhang i vilka idébildningarna kring helvetet har framträtt, föranleder författaren att i stora drag skissera respektive epoks kyrkohistoriska utveckling och lärodomskultur. Också en rad smärre teman, bland andra demonologi eller läran om demonerna, tron på gengångare, synen på de fem sinnena, den bachtinska teori-bildningen kring en folklig skrattets och kroppens kultur under medeltiden samt historieteoretiska förklaringsmodeller för mentalitetsförändringar, hör till det som tas upp, liksom de svenska häxprocessernas referat av samkväm med djävulen. Just 1600-talets trolldomsprocesser är ett av Ankarloos huvudforskningsområden, och författarens egen röst är också extra tydligt förnimbar i detta avsnitt.

Den kronologiska struktur som framställningen inledningsvis följer upplöses delvis efterhand; inom loppet av fyra sidor (s. 182–185) kan läsaren sålunda konfronteras med, i tur och ordning, 1200-talsskolastikern Thomas av Aquino, profeten Jesaja i Gamla testamenten, dominikanpriorn Giacomo Affinati d'Acuto i motreformationens Padua och häxsab-

aternas Blåkulla. Stoffets omfattning och mängden av namn, skeenden och kortfattat refererade läror och doktriner kan bitvis vara överväldigande. Det utförliga registret på över tio sidor är ett nödvändigt redskap i bruket av texten, desto mera som de tretton huvudkapitlen saknar underrubriker.

Helvetet är en påkostad bok vad gäller illustrationer: den innehåller över årtio bilder, de flesta i färg och många över en hel sida eller till och med ett uppslag – och berömvärt nog förtecknade i en separat bildlista i slutet av boken. Bildmaterialet är till största delen hämtat från konsthistoriens pensum: illuminationer, pannamålningar, fresker och grafik från medeltiden och reformationsperioden överväger. Trots att jag som konsthistoriker gläds över bildrikedomen och den förnämliga reproduktionskvaliteten måste jag samtidigt beklaga att text och bilder inte i högre grad är inbördes integrerade. Även om bildernas placering i huvudsak är samordnad med textens tema så berörs de – med ett fåtal undantag – inte i texten, och bildernas inneboende potential som källor till hur man föreställde sig helvetet och de fördömdas tillvaro tas inte i bruk. Bilderna reduceras därmed till fristående illustrationer vars huvudfunktion förefaller vara att göra boken mer tilltalande för ögat – något som för en konsthistoriker framstår som ett onödigt och respektlöst slöseri med ett kulturhistoriskt centralt källmaterial.

Lena Liepe

Män och manligheter från vikingar till Kalle Anka

Stig Welinder (red.)

Stockholm: Almqvist & Wiksell International 2003, 190 s.

DEN MODERNA GENUSFORSKNINGEN har från att främst ha fokuserat kvinnor och kvinnlighet allt mer kommit att behandla

även män och manlighet som historiskt intressanta fenomen. Flera forskare från olika discipliner har uppmärksammat att även mäns villkor och liv, liksom deras identitetsformering, måste studeras för att man verkligen ska kunna tala om ett genusperspektiv, det vill säga ett studium av relationen mellan könen. Detta har varit utgångspunkten i antologin *Män och manligheter från vikingar till Kalle Anka*. Artiklarna är resultatet av en seminarierie vid Institutionen för humaniora vid Mithögskolan. Ambitionen är lovvärd. Det har visserligen under de senaste åren publicerats allt fler antologier som har behandlat män och manlighet utifrån ett svenskt perspektiv,¹ men forskningen befinner sig i Sverige än så länge i sin linda om man jämför med den forskning som har bedrivits kring kvinnors historia och kvinnlig identitetsformering. Antologins gemensamma utgångspunkt är ett konstruktivistiskt genusbegrepp och tanken med boken har varit att diskutera manlighet utifrån olika ämnestraktioner och tidsperioder. Dessvärre har viljan att försöka täcka ett alltför stort fält medfört att boken både är ojämn och spretig. Kopplingen mellan bidragen är svag och även om den inledande teoretiska artikeln av Tomas Berglund försöker att lägga en grund, som de andra bidragen ska vila mot, saknar jag ett mer övergripande syfte och en diskussion om hur de olika bidragen förhåller sig till varandra. Berglunds uttalade ambition är emellertid inte detta. Hans inledande bidrag heter också symptomatiskt "Några teoretiska utvecklingslinjer inom historisk mansforskning" och han behandlar inte de övriga bidragens teoretiska utgångspunkter. Ett av bidragen avviker också teoretiskt från de andra. Det är Lars Wolfs artikel om Ferdinand Lacks roller i några Ludvig Nordström-noveller. Denna artikel har inte manligheten i fokus och med sin anknytning till Jungs teorier skiljer sig även denna artikel från de övriga konstruktivistiska utgångspunkt.

Några av de övriga bidragen förtjänar dock att nämnas och kommenteras ytterligare.

Magnus Perlestam gör i sitt bidrag en analys av den karolinske krigarens syn på mod. Han placerar sig själv i en stor forskningsinriktning som just fokuserar krigaren som den ideale mannen och hur denna manlighet har konstruerats. I sin analys försöker han se hur individen, både den enskilde soldaten och befälet, har definierat och förhållit sig till modet. Källmaterialet är på sina ställen magert, men Perlestam lyckas trots detta på ett elegant sätt visa läsaren hur de karolinska soldaterna uppfattade vad det innebar att vara modig i strid. I synnerhet en av Perlestams sista kommentarer är intressant. Här påpekar han att detta manliga krigarideal inte konstruerades som motbild till det feminina. I samband med denna kommentar ställer jag mig frågan om modet och tapperheten enbart var manliga egenskaper. Här finns flera ingångar till fortsatt forskning. Hur förhöll sig denna manlighet till exempel till kvinnorna och trossen och hur fungerade den i relation till det civila samhället?

Tomas Berglunds andra bidrag i antologin handlar om faderskapet som historiskt forskningsprojekt. I sin artikel vill han svara på frågan om hur den nya medelklassens män under 1800-talet uttryckte sin syn på faderskapet. Han argumenterar för, utifrån sin egen och andras forskning, att den nya mer närvarande fadern som omhuldas i dagens debatt inte är en ny fadersroll utan snarare en ny variant av en gammal modell. Både hans egen och tidigare forskning visar att hur män agerar i egenskap av fäder är kulturellt och historiskt betingat. Den forskning som finns om faderskapet i en svensk kontext är starkt begränsad. Med några exempel där han understryker de svenska 1800-tals fädernas omsorg om sina barn visar han hur ett vidare svenskt forskningsprogram

om faderskapet skulle kunna se ut. Det är lätt att hålla med honom i hans avslutning där han pläderar för ett svenskt historiskt forskningsprojekt rörande faderskapet. Här finns många intressanta frågor att gå vidare med, till exempel var gränserna för faderskapet gick. Hur förhöll sig fäderna till utomäktenskapliga barn? Hur relaterade man plikten att ta hand om barnen till inre önsknigar och tankar om ett "naturligt" faderskap? Hur satte de ekonomiska förutsättningarna gränserna för det praktiska faderskapet?

Catarina Lundströms bidrag om Robert Mörner skolkoloni för unga pojkar i början av 1900-talet innehåller också en hel del intressanta ansatser. I synnerhet den kombination av konservativ ideologi och modernitet som hon finner i projektet väcker frågor som kanske hade kunnat besvaras genom en mer djupgående kontextualisering och teoretisering. Man skulle till exempel kunna tänka sig att den framtida relation mellan könen som Mörner förespråkar ska ses som en alternativ modernitet, en modernitet som ville behålla en kompletterande syn på de båda könen, men ändå bejakade moderna dygder som kroppskultur och hygien. Den komplementära synen på könen som Mörner förespråkar kan inte heller på ett enkelt vis klassificeras som traditionella värderingar om vad som är manligt och kvinnligt. Tvärtom är dessa tankar också en del av moderniteten och understryker modernitetens paradox. I moderniteten ryms både tendenser och möjligheter för emancipation och en ökad betoning av idéer om de två könen väsensskilda egen-skaper.

Avslutningsvis vill jag alltså betona att det finns enskilda intressanta och givande bidrag i antologin, men syftet med antologin är allt för otydligt.

Charlotte Tornbjör

Not

- 1 Se t.ex. Claes Ekenstam m.fl., *Rädd att falla. Studier i manlighet*, Stockholm: Gidlund 1998 och Claes Ekenstam, Thomas Johansson & Jari Kuosmanen (red.), *Sprickor i fasaden. Manligheter i förändring. En antologi*, Stockholm: Gidlund 2001.

I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735

Björn Asker

Uppsala: Arkivvetenskapliga studier 7, Landsarkivet i Uppsala 2004, 468 s.

DET KAN VARA fruktbart att särskilja fyra nivåer i förvaltningshistorien. På det formella planet kan det röra sig om en beskrivning utifrån lagstiftning och instruktioner. Men man kan gå vidare med att studera praxis och komma fram till vad vi kunde kalla de faktiska formerna för förvaltningen. Man kan gå än djupare och se på innehållet i formerna: vad var det för frågor som handlades, vilka resultat kom ut av processen? Och man kan till sist använda detta till att belysa större samhälleliga frågor som vissa gruppers inflytande eller sociala förändringar. Det hittillsvarande standardverket om länsstyrelsen, Olof Sörndals avhandling *Den svenska länsstyrelsen. Uppkomst, organisation och allmän makiställning* från 1937, rörde sig huvudsakligen på den formellt-normativa planet med landshövdingeinstruktioner och andra normativa handlingar som huvudkällor. Björn Askers studie av länsstyrelserna 1635–1735 går ett stort steg vidare genom att också analysera förvaltningens vardag, genom att utnyttja litteratur och källutgåvor men också genom djupstudier av tre utvalda län, Uppsala, Örebro och Kopparbergs, och kan därmed ge en fyllig beskrivning av de faktiska formerna. Däremot hoppar han i stort sett över innehållet

i förvaltningen och går direkt på de stora slutsatserna, vilket, som jag återkommer till, kan upplevas som en brist.

Askers avsikt är att studien också kan användas som en handbok. Flera avsnitt har sådan karaktär. Det gäller genomgången av länsstyrelsens verksamhetsområden, det gäller kapitlen om organisation och arkivbildning, om länsstyrelserna i förvaltningsprocessen och en rad bilagor. Utförliga sak- och ortsregister underlättar handboksanvändningen. Allt detta har stort intresse för alla som måste ge sig in i källmaterialet, men det är svårt att dra generella slutsatser. Skillnaderna mellan de studerade länen var betydande. Mer än en gång kommer man att tänka på vad Nils Herlitz lär ha yttrat om den äldre förvaltningen: den kunde fungera "än si, än så, än annorlunda".

I flera kapitel lämnar emellertid Asker den snävaste förvaltningshistorien och ser på större sammanhang. Det handlar om landshövdingarna som politiska ämbetsmän, om kontaktytor och resemönster, och om den sociala rekryteringen. Framställningen är solid för att inte säga omständlig; den följer de olika materialtyperna lite väl nära och lider också av en viss 'överstatistifiering'. Allt ska helst kunna kvantifieras, vilket t.ex. innebär att avsnittet om landshövdingarna på riksdagar och andra politiska möten mest innehåller tabeller över deras närvaro, men inte säger något om deras funktion eller innehållet i deras politiska verksamhet. Detsamma gäller den stora studien av länsstyrelsens korrespondens med andra myndigheter och allmänhet, som förvisso visar en kontinuerligt ökande arbetsbörda och därmed en bakgrund till den byråkratisering som skedde under perioden, men som föga berör vad alla dessa skrivelser innehöll.

I inledningen sätter Asker in sin studie i ett historiografiskt perspektiv med den nu så vanliga uppdelningen av svensk äldrehistorisk forskning i ett 'konfliktläger' och

ett 'interaktionsläger'. Emellertid måste han konstatera att hans resultat inte kan säga så mycket till detta – frågan om bönderna nådde "rimliga resultat" (Österberg) med sin interaktion med myndigheterna måste han till exempel lämna därhän. Det är inte att undra på, när han explicit undantar inkomna suppliker, som är den stora mängden av skrivelser från allmänheten, från sin undersökning. Den ambitiösa inledningen håller alltså inte riktigt vad den synes lova.

Men Askers vilja att dra vidare slutsatser än de rent förvaltnings- och arkivhistoriska är ändå lovvärd och det finns många intressanta iakttagelser. Den sociala rekryteringen bekräftar bilden av hur den gamla aristokratiska gruppen kring Oxenstiernorna först dominerade den högre förvaltningen och så började glida ut på 1670-talet. Asker vill se detta i perspektivet av en övergång från ett godsägardominerat till ett statstjänardominerat Sverige. Det karolinska enväldet, särskilt 1680-talet, framstår här som på andra fält som en brytpunkt. Den centrala kontrollen över länsstyrelserna blev bättre och förvaltningsrutinerna stabiliserades. Uppdelningen i landskansli och landskontor knäslattes nu.

Det är frapperande hur 1600-talets landshövdingar prioriterat närkontakt med sina befolkningar. Ständigt har de rest runt och träffat allmoge och borgare på ting och rådstugor. Under den tidiga frihetstiden – Asker gör halt vid den nya landshövdingeinstruktionen 1734 – förefaller resandet ha avstannat. Det sker med andra ord en utveckling från muntlighet till mer skriftlighet i förvaltningen, från lösare till fastare former, från en personlig maktutövning där landshövdingen var oersättlig till ett mer formaliserat ledarskap där landskamreraren och landssekreteraren kunde upprätthålla ämbetet också i landshövdingens frånvaro. Ett tecken är att själva ordet "landshövdingeämbete" börjar användas (medan "länsstyrelse" däremot

faktiskt är ett 1800-talsbegrepp). Asker mäter denna byråkratisering mot Max Webers klassiska idealtyp, och konstaterar inte oväntat att den svenska länsförvaltningen i stigande grad rörde sig mot denna, förmodligen i högre grad än på många andra håll i Europa, men ändå inte på alla punkter kan karaktäriseras som en modern byråkrati ens vid undersökningsperiodens slut.

Björn Askers grundliga studie förtjänar att avlösa Sörndal som standardverk om den äldre länsförvaltningen. Jag saknar att han inte i högre grad har gått in i dess innehåll och därmed än tydligare förmått sätta in den i en större samhällslig kontext. Som Asker själv skriver, ”ett fördjupat studium av länsstyrelsernas historia kan bidra till att lösa [...] andra viktiga problem, som berör långt vidare sammanhang än länsstyrelseinstitutionens inre förhållanden” (s. 340). Vågar man ta det som ett löfte om uppföljaren *I konungens stad och ställe 2?*

Harald Gustafsson

Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900

Guðrun Andersson, Esbjörn Larsson & Patrik Winton (red.)

Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensa 29, 210 s.

INTRESSET FÖR SAMHÄLLELIGA eliter har växt sig allt starkare inom svensk historisk forskning. Ett bidrag till detta forskningsfält är uppsalaantologin *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*. Forskarnas gemensamma intresse är som titeln anger att undersöka hur eliter har manifesterat och reproducerat sin ställning i samhället och hur de använt maktresurser. Inledningskapitlet är klargörande på flera punkter. Här ges en kort forskningshistorik kring hur begreppet elit har an-

vänts av olika forskare, vilken betydelse och innehåll begreppet har tillskrivits samt hur författarna själva positionerar sig i förhållande till elitbegreppet. De menar att eliten alltid är elit i förhållande till någon annan grupp/andra grupper, eliten är en exklusiv grupp. Vidare måste eliten ha ett elitmedvetande i betydelsen att den måste uppleva sig själv som elit och manifestera sin ställning. Eliten är en grupp som innehar och använder maktresurser och har tillgång till de instrument och kanaler genom vilka makt kan utövas, samt att eliten strävar efter att reproducera sin makt och skapa legitimitet. De individer som ingår i en grupp måste uppfatta sig själva som en elit och som skild från det stora flertalet.

Antologin är indelad i fyra teman nämligen; *manifestering, maktutövning, reproduktion* och *anpassning till föränderliga samhällsförhållanden*. Det första temat behandlar elitens manifestering av sig själva. Guðrun Andersson visar hur eliten kunde använda stadsrummet i syfte att manifesterar sin ställning genom att uppföra byggnader i maktens närhet. Statusmanifestering genom gravstenar och nekrologer står i fokus för Stefan Lundblads studie. Han menar att statusbilderna förändrades från det tidiga 1800-talets framhållande av den avidnes personliga egenskaper till det sena 1800-talets betoning av verksamheten. Eliter kunde även manifesterar sig genom brevväxling. Magnus Ekblad analyserar brevkorrespondensen mellan hovets överintendent Carl Gustav Tessin och hovintendenten Carl Hårleman under 1740-talet. Bland annat undersöker Ekblad hur den sociala relationen mellan herrarna såg ut och vad de använde sin kontakt med varandra till.

Temat maktutövning behandlas genom kyrkoherdetillsättningar, nätverksanalys, och officerare som maktutövare inom den politiska eliten. Joakim Malmström undersöker den lokala elitens inflytande och

deras möjlighet till påverkan i samband med tre kyrkoherdetillsättningar under 1600- och 1700-talen och framhåller exempelvis den lokala elitens kontakter utanför lokalsamhället, samt relationer till högt uppsatta personer som mycket betydelsefulla. Patrik Winton undersöker Andreas Rhyselius sociala nätverk i samband med biskopsvalet i Linköping 1743 och hur det fungerade som ett led i hans väg till biskopsämbetet. Winton framhåller Rhyselius nätverk som mycket betydelsefullt i biskopens väg till makten. Det var inom nätverket som information spreds och stöd och hjälp från övriga medlemmar kunde mobiliseras. Mats Hemström analyserar hur delar av den militära eliten, officerarna, utnyttjade sin vapenmakt och sina nätverk som ett led i initieringen av 1809 års statskupp. Hemström menar att officerare måste uppfattas som en mycket viktig politisk maktfaktor, inte minst genom dess möjlighet att utnyttja militära maktresurser.

Det tredje temat handlar om reproduktion, om olika strategier att förvara sin position i samhället. Med Pierre Bourdieus symboliska kapitalbegrepp som utgångspunkt ger Esbjörn Larsson ett intressant bidrag till den omfattande metoddiskussion som bedrivits inom svensk forskning, vilken kretsar kring hur man bör klassificera officerare och ämbetsmän under 1700-talet. Larsson menar att varken börd eller förmögenhet ensamt kunde ge ståndspersoner en framträdande position i samhället, utan dessa faktorer måste omvandlas i titlar för att ståndspersonen skulle kunna upprätthålla sin ställning i samhället. Med inspiration från maskulinitetsforskare som R. W. Connell och George L. Mosse ger Marie Steinrud en intressant bild av hur adliga manlighetsideal och normer definierades och förmedlades vidare via brevkorrespondensen mellan Fredrik Tersmeden och dennes son, uppsalastudenten Wilhelm, under 1800-talets början. Merja

Keinänen reflekterar på ett tankeväckande vis kring husmodern Märta Helena Reenstiernas vardagliga sysslor mellan 1793 och 1812. Keinänen visar utifrån Märta Helenas dagböcker hur två normsystem som husmodersidealet och den bildade högreståndskvinnan, vilka i vissa avseenden är motstridiga, kommer till uttryck i husmoderns vardagliga praktik.

Antologins sista tema berör eliters anpassning till föränderliga samhällsförhållanden. Fredrik Thisner anlägger ett komparativt perspektiv på sin studie av krigsmakten under åren 1650–1800 som ett reproduktivt verktyg för adeln att upprätthålla och stärka sin sociala position. För svenska förhållanden menar Thisner att krigsmakten utgjorde en betydelsefull faktor för adeln och karriärister även efter den svenska stormaktstidens slut. Samma gällde för 1700-talets stormakt Preussen. Danmarks utveckling skiljer sig emellertid genom att adeln inte hade en självklar plats i den nya statstjänargrupp som infördes efter enväldet. Göran Norrby undersöker adelns ställning i relation till framväxten av det borgerliga samhället under 1800-talet, i en tid när adliga privilegier drogs in och äldre sociala hierarkier allvarligt kom att ifrågasättas. Thisner menar att adeln inte förlorade sin elitposition, utan anpassade sig och fann andra vägar och strategier att tillskansas sig makt och reproducera sin ställning.

Antologin är inspirerande och uppvisar en intressant bredd. De individuella bidragen behandlar olika grupper och individer, tidsperioder, rum, och nivåer. Här återfinns både urbana och agrara eliter, kvinnliga och manliga, civila, militära och kyrkliga. Det är också en spridning i valet av källmaterial och teoretiska perspektiv. Men författarnas vida definition av elitbegreppet reser ett antal frågor. Finns det inte en risk att sådan bred definition gör att begreppet mister något av sin teoretiska skärpa och som hjälp vid

avgränsning? Vilka grupper och individer utesluter begreppet egentligen? Trots den mycket breda definitionen av elitbegreppet berör författarna till exempel inte bönderna i lokalsamhället. Existerade det inget elit tänkande bland bönder? Kunde inte en bonde under 1600- och 1700-talen, med förtroendeuppdrag i trakten och med tillträde till maktens olika arenor och kanaler i samhället, uppfatta sig själv som elit i relation till sin omgivning?

Christopher Collstedt

Lantadel. Adliga godsägare i Östergötland och Skåne vid 1600-talets slut

Peter Ullgren

Lund & Uppsala: Sisyfos förlag 2004, 400 s.

UNDER DE SENASTE femton-tjugo åren har det skett något av en "nyttändning" för forskningen om den svenska adeln. Det är dock fortfarande ganska ont om undersökningar som försöker få grepp om adeln på regional nivå, den nivå där trots allt huvuddelen av adeln framlevde sina liv. Därför är det glädjande att det nu har kommit en avhandling, författad av Peter Ullgren, som studerar adliga godsägare i Östergötland och Skåne, två viktiga godslandskap vid slutet av 1600-talet.

Ullgrens styrka ligger i det empiriska arbetet, medan de teoretiska perspektiven inte är lika djuplodande. Författaren har näsa för att ställa bra frågor och vaska fram nya svar ur källmaterialet. Avhandlingen är uppdelad i två huvuddelar. I den första tar författaren ett helhetsgrepp på adeln i Östergötland och Skåne, i den andra behandlar han sedan tre släkter som kan anses vara representativa för olika adelskategorier i landskapen. Författaren försöker därför först urskilja de regionala eliterna, utifrån en av Weber inspirerad metod. De dimensioner som Ullgren intresserar sig

för är den ekonomiska, sociala och politiska statusen. Den ekonomiska dimensionen mäts genom den rusttjänstränta som godsägarna presterade för sina gods i respektive landskap. Författaren har valt att följa släkter och inte enskilda godsägare. Detta har både för- och nackdelar. Några släkter består av många individer, andra endast av en rustande person. I realiteten kan därför de ekonomiska omständigheterna ha varierat betydligt mellan individer som tillhörde de släkter som hamnat inom samma ekonomiska skikt.

Ullgren granskar därefter den politiska dimensionen (högre regionala tjänster) och sociala ställning (betitlad adel och liknande), och urskiljer sedan det som han kallar den "verkliga eliten", nämligen de släkter som innehade en topposition enligt samtliga tre kriterier. Författaren tycker sig se att klyftorna mellan olika slags adel ökade och att godsadeln blev allt mer trängd. Speciellt gällde detta Skåne under 1690-talet, men i båda landskapen stod den besuttna godsadeln utanför lokalförvaltningen och den regionala krigsmakten. Den verkliga eliten blir därför mycket liten. Detta är viktiga iakttagelser, men jag undrar ändå om det är befogat att enbart räkna lokala tjänster, när det gäller att urskilja den politiska eliten. Det väsentliga bör ha varit om de hade sin regionala förankring i landskapet, oberoende av var de gjorde sin tjänst.

Ullgren går sedan över till att specialgranska tre adelsätter, valda för att de kan antas vara representativa för olika adelskategorier i landskapen. Här blir avhandlingen betydligt mer kvalitativ, och drar fram en lång rad aspekter av hur adligt liv på lokalplanet kunde gestalta sig. Hur adeln har mött de underlydande och socknens bönder lyfts fram. I tur och ordning granskas dop och fadderskap, patronatsrättigheterna, begravingar och gravkor, tilltalsretorik i brevskrivandet samt hur adeln agerade i häradsstinget. Alla dimensioner är

intressanta och viktiga, men möjligen hade en strängare avgränsning varit att föredra, eftersom undersökningarna tidvis tenderar att borra ganska ytligt. Det rikt illustrerade kapitlet om ”Döden som en spegel av livet” markerar vilken roll kyrkorna spelade som ett offentligt rum, där adelns ställning i socknen kunde markeras för menigheten. Därför byggdes ståtliga gravkor och kyrkorna utrustades med en mängd gåvor och epitafier. Personlig tro och symbolisk maktutövning utesluter inte varandra, utan kan mycket väl gå hand i hand. Detta kapitel tycker jag själv är avhandlingens mest fängslande, både för att den använder källmaterial som historiker inte normalt använder sig av (som de många illustrationer av epitafier, kistor, gravkor mm visar), och för att den visar vilken viktig roll kyrkan och religionen spelade för adeln vid denna tid. Författarens engagemang för uppgiften framgår tydligt.

Patronatsrättigheterna innebar att i vissa socknar hade en godsägare rätt att utse kyrkoherden i församlingen. Rättigheterna medförde ett avsevärt inflytande över lokalpolitiken och gav kulturellt kapital, medan däremot, enligt Ullgren, de ekonomiska motiven haft underordnad betydelse. Här skulle jag dock vilja sätta ett visst frågetecken när det gäller Skåne. Till skillnad från resten av landet fick patronatsrättsinnehavaren där också disponera kyrkans inkomster, mot att han/hon underhöll kyrkan, prästgården och prästen. Dessa sär rättigheter gällde ända tills patronatsystemet avskaffades 1922. Visserligen kunde godsägaren tvingas att redovisa de uppburna intäkterna, men själva det faktum att han eller hon under längre tid kunde disponera kapitalet bör ha medfört avsevärda ekonomiska fördelar. När man granskar de patronatsvister som förekom vid denna tid, har de skånska tvisterna genomgående en tydligt ekonomisk slagsida, medan de i resten av riket mer handlar om den symboliska rätten att utnämna

präst (se till exempel handlingarna i provinskontorens arkiv, Kammarkollegiet). Författarens slutsats att präststillsättningar kan ses ur patron-klientperspektiv tycker jag ändå är tänkvärda, oberoende av om det skedde i Skånelandskapen eller resten av riket.

I sin undersökning har författaren flera gånger betonat den roll som adelskvinnor spelade, speciellt som änkor. En stor del av godsägarna var kvinnor (cirka 25 procent), och många besatt gods under en lång tid. I ett särskilt, men enligt min mening alltför kort, kapitel lyfter författaren fram dessa godsägarinnor. Ämnet vore annars värt en egen avhandling. Endast ett fåtal änkor gifte om sig, och kom då vanligen från lågadeln. Alltför ofta fungerar emellertid kvinnorna i detta kapitel endast som exempel, och det ges ganska få empiriska belägg. Kapitlet genererar därför fler frågor än det ger svar på. Jag är också tveksam till en av Ullgrens funderingar, nämligen att kvinnor ur den rikare adeln förmodligen hade större möjligheter att påverka valet av make. De var ”mer medvetna om sitt sociala kapital” och hade högre bildning. Men detta måste vägas mot att dessa kvinnors äktenskap säkerligen var alltför viktiga för att ”slösas med” för den nätverksbyggande högadeln, och jorden fick inte heller splittas för mycket. Den grupp som kvinnorna hade att välja sin make ur, var med andra ord synnerligen begränsad.

Generellt sett kan man säga att det framträder två mönster i hur adeln mötte lokalsamhället. Adeln visar sig återigen vara en ganska heterogen grupp. De båda högadelssläktorna Lille af Löfstad och Barnekow var normalt inte själva närvarande i lokalsamhället utan styrde via mellanhänder, och markerade sin ställning genom en prunkande föremålsprakt. De deltog inte personligen i tingsförhandlingar, de ställde inte upp som faddrar för de underlydande, och deras jordfästning skedde på en mer central arena, innan de fick sin slutliga vila

i det gravkor som fanns i sockenkyrkan. Den inte lika högättade Magnus Drake på Sund i Ydre härad har agerat på annat sätt. Han byggde sin ställning på en personlig närvaro, ett patriarkalt tänkande och en tydlig religiös fromhet. Han ställde upprepade gånger upp som fadder, men även för denna adelskategori var häradsrätten en mindre lockande arena. Det var inte statushöjande för en adelsman att personligen föra sin talan vid tinget. Obeorende av om det rör sig om en närvarande eller frånvarande adel, fanns det ändå ett betydande adelsinflytande i landskapen under denna tid.

I denna recension har jag uttryckt mig kritiskt om vissa delar i Peter Ullgrens avhandling. I det stora hela är jag dock positiv. *Lantadel* utgör ett viktigt tillskott till forskningen om adeln under tidigmodern tid, och hur de samhälleliga relationerna såg ut på lokalplanet. Samtidigt som avhandlingen ger många nya upplysningar väcker den också flera spännande frågor, som även i framtiden kan berika forskningen.

Jan Samuelson

Levande 1600-tal. Essäer

Gunnar Wetterberg

Stockholm: Atlantis 2003, 345 s.

I ÄLDRE TIDER fanns en tanke om att historien skulle fungera som livets läromästare. I och med historievetenskapens professionalisering kom ett annat budskap i högsätet. Varje tid och plats, hette det, var unik och präglades av sina specifika förutsättningar. Under senare år har tanken på att lärdomar från det förflutna kan komma till nytta i nuet åter blivit allt vanligare, inte minst inom ramen för Levande historia, den informationssatsning om förintelsen som Göran Persson initierade 1997. Hur överföringen av lärdomarna från då till nu ska gå till har emellertid ofta förblivit oklara

såväl i anslutning till Levande historia som i många andra fall där historien återfått sin meningsskapande funktion.

Gunnar Wetterberg har under den senaste tioårsperioden anknutit till båda dessa förhållningssätt i två boktitlar. År 1994 utgav han *Historien uppberar sig aldrig* och 2003 utkom den genomgående välskrivna *Levande 1600-tal*. Man skulle kunna säga att Wetterberg inte valt att renodla något av de båda synsätten i sistnämnda bok. I stället är båda företrädna, fast i var sitt avsnitt av boken. Nutidskopplingarna är sällsynta i första delen av *Levande historia*, som utgörs av en porträttsamling. Med undantag för den obekväme bonden och rättshaveristen Olof Andersson i Lerviken dominerar tidens stormän: Johan Skytte, Johannes Rudbeckianus, Per Brahe, Louis De Geer, Maximilian I av Bayern, Albrecht von Wallenstein och kardinal Richelieu. Den underförstådda och återkommande poängen är att 1600-talets människor skall förstås utifrån de värderingar som var rådande i deras samtid. Wetterberg skriver inledningsvis att han vill "berätta om några människor, som var och en fångar några särdrag i tiden – både sådana som pekade framåt och sådana som skulle visa sig vara återvändsgränder" (s. 9).

Det hör till sällsyntheterna att författaren själv går in och kommenterar vilka drag som var framåtriktade och vilka som hamnade på historiens sophög. Indirekt anar läsaren att intresset för flera av porträtterade personerna tycks ha hamnat i den historiska återvändsgränden under de senaste 70-80 åren. Vid de få tillfällen då Wetterberg bryter den kronologiska och narrativa framställningen för att kommentera forskningsläget är det ofta för att anknyta till verk som utgavs när 1900-talet var ungt.

"De långa rörelserna" står i fokus i essäerna om fredsförhandlingarna i Osnabrück och Münster, om hur Stockholm blev till en fungerande huvudstad samt om

nyrekrytering av dugliga män till adeln, vilket bidrog till betoningen av börd blev allt svagare under 1700- och 1800-talen. I sistnämnda kapitel slår Wetterberg ett slag för det system som etablerades under 1600-talet, där kunnande och meriter fick allt större betydelse. Dessa principer borde, menar han, alltså vara vägledande och är det också i många avseenden, men samtidigt finns det fler tecken på nepotism inom politiken. Historiens lärdom är att de personer som hör hemma i eliterna inte får sluta sig genom att överföra befattningarna till nästa generation utan att deras barn gjort sig förtjänta av dem. I så fall vittrar såväl staten som dess legitimitet.

Försöken att slå bryggor mellan 1600-tal och nutid är som mest frekventa i bokens tredje del. Den består av en furstespel med Axel Oxenstierna i centrum. Wetterberg skrev som bekant den uppmärksammade och lovprisade biografien *Kanslern. Axel Oxenstierna i sin tid* i två delar häromåret. I sitt fortsatta arbete har Wetterberg funderat över rikskanslern i vår tid. Utgångspunkterna tas i de regelverk och institutioner som Oxenstierna var med om att sjösätta och som alljämt lever kvar. Generellt sett kan man konstatera att de minst lyckade jämförelserna är de mest konkreta. På frågorna om hur personen Oxenstierna kunde tänkas ha agerat och tyckt i politiska frågor blir förbehållen för många, skillnaderna mellan då och nu alltför stora. När Wetterberg däremot vågar sig på strukturella jämförelser lyfter framställningen. Flertalet av de inledande essäerna är traditionella både till form och innehåll. De avslutande innehåller däremot nya tankar kring hur vi skall se och upptäcka sambanden mellan världen av igår och idag. Det är i dessa avsnitt som Wetterberg på allvar levererar en levande historia.

Ulf Zander

The Enemy Within: Homicide and Control in Eastern Finland in the Final Years of Swedish Rule 1748–1808

Anu Koskivirta

Helsingfors: Studia Fennica Historica 5, 2003, 217 s.

THE ENEMY WITHIN är en förkortad och översatt version av Anu Koskivirtas finska doktorsavhandling från 2001. Den har tillkommit inom ett projekt kring historisk kriminalitet under ledning av Heikki Ylikangas och är en undersökning av dödligt våld – mord och dråp i östra Finland under perioden 1748–1808. Annorlunda uttryckt handlar undersökningen om dödligt våld i ett perifert område av det svenska kungariket. Mönstret som framträder är exceptionellt. Den stora andelen överlagda mord och mord inom familjen framstår som anslående och följer inte det generella mönstret för dödligt våld i Västeuropa vid denna tid. Flertalet mord inom familjen handlade om mord på bröder eller svågrar och hade samband med familjestrukturen i regionen, där den utökade familjen var den dominerande hushållsstrukturen.

Kontroll framstår som ett nyckelbegrepp för Koskivirta. Det är kontrollen som förhindrar att brott begås och motsatsvis följer att brist på kontroll utlöser/förklarar brottshandlingar. Den kontroll som kan förhindra brott identifieras på tre nivåer: en offentlig kontroll som emanerar från statsmakten och vars yttersta konsekvens är dom och straff, en informell kontroll mellan människorna i lokalsamhället, och slutligen en kontroll på individplan i form av självkontroll. Självkontrollen definieras som en *kulturellt bestämd* personlig moralisk förmåga att stå emot våldsimpulser. Genom ett perspektiv där mord- och dråpshandlingar relateras till kontroll – eller snarare brist på kontroll – på olika nivåer är förklaringarna till dessa

brott inringade från början. I denna, intressanta och välgenomtänkta avhandling finns utrymme för flera olika förklaringar till det omfattande dödliga våldet. I den teoretiska modellen finns även visst utrymme för kulturella förklaringar. Sådana ges också, men någon djupgående analys av de kulturella uppfattningar som möjliggjorde ett omfattande dödligt våld tillhandahålls inte. Kontrollperspektivet är således mer traditionellt även om intressanta begrepp som skam, ära/heder och sekularisering berörs.

The Enemy Within bygger på en analys av sammanlagt 198 fall av våldsam död i Norra Savo och det i öster angränsande norra Karelen under de sista sextio åren av svenskt styre. I norra Karelen inträffade årligen cirka sju fall av mord/dråp per 100.000 invånare fram till slutet av 1760-talet. Därefter sjönk siffran under de sista decennierna av det svenska styret. Klart färre mord/dråp begicks i norra Savo – 3,1 mord per 100.000 invånare och år. Genom en analys av de enskilda brottmålen försöker Koskivirta vaska fram förklaringar till de omfattande dråpen/morden i området. Koskivirta finner att brotten orsakas av brister i kontrollen på samtliga tre nivåer:

- På överordnad samhällelig nivå brast kontrollen genom att rättskipningen förlorade sin konfliktlösande och repressiva förmåga. Detta framhåller Koskivirta som en överordnad förklaring till den omfattande mordbrottsligheten. Rättsväsendets bristande förmåga att döma och straffa brottslingar och att upprätthålla lag och rätt gjorde att lagens avskräckande effekt uteblev. Delvis förorsakades detta förhållande av den legala bevis teori som tillämpades. För att fällas för mord krävdes två ögonvittnen eller eget erkännande. I denna glesst befolkade region fanns sällan ögonvittnen till mordhändelser och i takt med sekulariseringen uteblev de egna bekännelserna. Då rättsväsendet sällan lyckades fälla

gärningsmän för mord framstod rättskipningen inte som ett avskräckande instrument. Den bristfälliga rättskipningen fick konsekvenser på flera plan och genererade nya brott. Bland motiven för mord fanns önskan att eliminera kriminella. Att rättsväsendet inte heller förmådde lösa konflikter till exempel kring besittningsrätten till utmarker, kring godtycklig avhysning av jordarrendatorer eller äktenskapliga tvister bidrog till att konflikterna eskalerade och kunde få drastiska följder. Människor i området skyddades helt enkelt inte till liv och egendom.

- Förklaringar på mellannivå, alltså brister i den lokala sociala kontrollen, framhålls också. Den sociala kontrollen var svag på grund av att befolkningen var gles. Den informella kontrollen minskade också genom att den rörliga jordlösa befolkningen ökade, en befolkning som skurits av från sina rötter i det jordbrukande kollektivet och som inte längre omfattades av de traditionella reglerna i bondesamhället, som till exempel den kollektiva äre kodexen. Det var till exempel från denna ambulande befolkning som kontrakterade mördare hämtades.

- När det gäller individplanet menar Koskivirta att i de områden där rättskipningens avskräckande effekt uteblev ökade dråp- och mordhandlingar som hade sitt ursprung i egenintressen. Det kunde handla om mord i samband med rån, mord på fångvaktare eller mord som syftade till att bli kvitt en äktenskapspartner för att ingå annat gifte. Det är just brott begångna för egen vinning skull som ett effektivt rättssystem kan motverka. På individplanet innebar även ett avlägsnande från det Gamla testamentets föreställning om blodskuld och en allmän sekularisering att en spärr mot mordgärningar gick förlorad. Författaren betonar således ett samspel mellan brister i kontrollen på olika nivåer. När samhällets förmåga att straffa brott fallerar försvinner rättskipningens

preventiva effekt. Men enbart denna brist utlöser inte mordhandlingar i sig. Därtill måste det finnas brister i den moraliska koden hos gärningsmannen som gör det möjligt för honom eller henne att begå gärningen.

Koskivirtas undersökningsområden i östra Finland var rent agrara områden där majoriteten av befolkningen fick sitt levebröd från svedj jordbruk. De underliggande konflikterna som resulterade i mord hade i hög grad kopplingar till problem med jorden – bland annat genom en oklar reglering av äganderätten och nyttjanderätten till jorden. En samtidig befolkningsexplosion gjorde att marken att svedja tog slut, jorden utarmades och denna störning i den ekologiska balansen gav upphov till dödliga konflikter. Dessa sociala och demografiska förhållanden/strukturer uppfattas i avhandlingen som ett *ökat tryck* som kan leda till brott – medan den sociala kontrollen är det instrument som avgör om brottet kommer till stånd.

Det dödliga våldet har varit föremål för åtskilliga historiskt kriminologiska undersökningar och just det dödliga våldet har uppfattats som en effektiv värde mätare på hur våldsamt ett samhälle varit. Dödligt våld är tacksamt att studera eftersom mörkertalet kan antas vara särskilt lågt och det man mäter därför är den verkliga förekomsten och inte variationer i benägenheten att anmäla. Det dödliga våldet minskade i Västeuropa under perioden 1620–1750. Detta sammankopplas ibland med teorier om tilltagande civilisering och affektkontroll. Man kan givetvis även koppla samman en minskning i det dödliga våldet med den judiciella revolutionen där statsmakten i en rad västeuropeiska länder tog ett starkare grepp om rättskipningen så att kontroll och disciplinering av befolkningen kom att fungera mer effektivt via ett allt mer professionaliserat rättsväsende. I detta perspektiv framstår Koskivirtas analys av dödligt våld i östra Finland och

de förklaringar hon för fram som konsekventa och rimliga. Om rättskipningen i denna perifera del av riket brast i effektivitet och den konfliktlösande funktion som rättsväsendet uppvisade vid samma tid i andra delar av riket uteblev, framstår ökad laglöshet som en rimlig konsekvens. Man kan anlägga olika perspektiv på studier och analyser av dödligt våld i äldre tid, men en poäng med Koskivirtas infallsvinkel är att hon belyser hur viktig den rättskipande funktionen varit i det äldre samhället och vad som i värsta fall kunde bli följden där den rättsliga kulturen förföll.

Marie Lindstedt Cronberg

Kontroll, makt och omsorg. Sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940

Roddy Nilsson

Lund, Studentlitteratur, 2003, 345 s.

SVENSK SOCIALHISTORIA HAR under de senaste decennierna utvecklats till ett rikt och vittomspännande forskningsfält. Detta till trots har det inte existerat en översiktlig socialhistorisk lärobok för universitetsbruk, en brist som Roddy Nilsson inledningsvis beklagar i *Kontroll, makt och omsorg*. Hans bok är tillkommen i syfte att fylla denna ämnesmässiga lucka, en lovvärd målsättning som är både ambitiös och högst behövlig. Enligt Nilsson är dock författandet av en socialhistorisk lärobok förenat med en del svårigheter, betydligt mer påträngande i dag än för tjugo år sedan. Problemen består dels i att forskningsfältet har expanderat enormt under denna tid, dels i att historievetenskapen har utökats och omvandlats genom nya teoretiska strömningar och begreppsdefinitioner. Det är ett riskfyllt företag Nilsson ger sig in i och hans föresats att genomföra detta förtjänar beröm.

Socialhistoriska undersökningar har ofta koncentrerats på social politik, det

vill säga samhällets eller statens försök att tillförsäkra samhällets invånare en dräglig tillvaro och samtidigt lindra, avhjälpa eller förebygga sociala problem. Socialpolitik står också i fokus för *Kontroll, makt och omsorg*, dock med en ambition att därutöver kunna ge en översiktlig genomgång av mer allmänna sociala strukturer i samhället, av sociala processer och förändringar under den aktuella tidsperioden. Koncentrationen ligger på olika sociala problem mellan 1780 och 1940 samt samhällets strävanden att hantera och lösa dessa problem. Nilsson ser en skillnad mellan den sociala politik som bedrevs under 1800-talet och den som bedrevs under efterföljande sekel. Medan 1800-talets sociala politik oftast kännetecknades av tillfälliga och lokala lösningar, icke-professionalitet, små ekonomiska medel, repressiva inslag och en konservativ grundinställning utmärktes 1900-talets socialpolitik av större centralisering, enhetlighet och professionalisering, större ekonomiska resurser, små repressiva inslag och en mer samhällsomsorgsambitioner.

I inledningskapitlet går författaren kortfattat igenom tidigare socialhistorisk forskning och några olika teoretiska perspektiv som kan anläggas på det socialhistoriska materialet. Ett civiliseringsteoretiskt perspektiv à la Norbert Elias kontrasteras till exempel mot en foucaultiansk disciplinerings-teori. Nilsson diskuterar också begreppet social kontroll som han menar är grundläggande inom socialhistorisk forskning. I anslutning till detta tar författaren upp de teoretiska angreppssätt som kan användas för att analysera specifika sociala problem i en historisk kontext, de fenomen som av samtiden benämndes ”sociala frågor” – som alkoholism och arbetslöshet. Huruvida dessa ”frågor” bottnade i ett reellt socialt problem eller snarare konstruerades utifrån ett upplevt hot utan förankring i verkliga förhållanden är socialhistoriker inte överens om. Nils-

son ansluter sig till en så kallad pragmatisk eller kontextuell konstruktivism, där de sociala problemens verkliga existens inte förnekas men inte heller anses avgöra hur problemen definieras och uppfattas. Social konstruktivism är oupplösligt förenat med en problematisering av makt – sociala kategorier och sociala problem definieras och utpekade av samhällets auktoriteter.

Boken är disponerad både kronologiskt och tematiskt. Första delen avhandlar perioden 1780–1870 – agrarsamhället – medan andra delen behandlar perioden 1870–1940 – industrisamhället. Inom dessa kronologier är sammanställningen gjord efter olika teman – som befolkningsstruktur, vård och institutioner, det industriella genombrottet och arbetarklassens framväxt, hanteringen av ungdomar, kriminella, arbetslösa, sjuka och fattiga och det moderna välfärdssamhällets framväxt. Nilssons intention att koncentrera sig på det som i samtiden uppfattades som sociala problem är tydligt märkbart i bokens uppläggning. Samtidigt är han också mån om att lyfta fram de mer generella sociala förhållanden och processer som utmärkte tidsperioden. Han tecknar översiktligt sociala samhällsstrukturer och fördjupar sig sedan något mer i de ämnen som står i fokus för intresset – samhällets hantering av svaga, fattiga, sjuka och utstötta. Detta oerhört viktiga forskningsområde – så centralt för en förståelse av dagens samhälle – har länge varit i behov av en seriös sammanställning och Nilsson genomför denna på ett förtjänstfullt sätt. Givetvis finns här aspekter som utelämnats och nyanser som gått förlorade men det är föga överraskande eller klandervärdigt i en översiktlig lärobok av detta slag. Ambitionen har varit att förse studenter och andra intresserade med en lättöverskådlig svensk socialhistoria och det har författaren också lyckats med.

Vissa invändningar kan dock göras. Dispositionen är till exempel inte så klar och strukturerad som man hade kunnat önska.

Visserligen är det ofrånkomligt att en viss rörlighet uppstår när en så omfattande empirisk massa skall sammanställas men en del förvirring och upprepning hade kanske kunnat undvikas med en annan disposition. En sammanhängande kronologi hade varit att föredra framför det onaturliga och konstlade snittet vid 1870, en gräns som inte heller kan konsekvent upprätthållas då de flesta sociala frågor måste ses i ett längre tidsperspektiv. De långa linjerna blir mindre tydliga och därmed förminskas också förståelsepotentialen. Valet att sätta gränsen vid just 1870 är också något förvånande då Nilsson i inledningskapitlet drar upp den ovan nämnda skiljelinjen mellan social politik på 1800-talet och socialpolitik på 1900-talet. Då den sociala politikens karaktär står i förgrunden för hans sammanställning hade det enligt min mening varit mer logiskt att strukturera bokens upplägg efter dessa förhållanden. Det är ibland svårt att få en klar överblick över hur den sociala politiken har fungerat och förändrats under den aktuella tidsperioden.

Ett annat problem med *Kontroll, makt och omsorg* är att den genomgående brottas med en viss ambivalens, grundad i författarens vilja att kombinera två svårförenliga koncept. Medan han inledningsvis propagerar för ett konstruktivistiskt angreppssätt där "sociala problem och beskrivningar betraktas som konstruktioner vilka skapas genom de historiska aktörernas sätt att förhålla sig till verkligheten" (s 25) är den efterföljande framställningen förvillande lik en traditionell objektivistisk historielärobok. En stor mängd empiriska fakta presenteras utan några större problematiseringar, etablerade begrepp och kategoriseringar används flitigt och en hel del statistiskt material används som underlag, trots att Nilsson tidigare konstaterat att statistik knappast kan ge en objektiv avspiegling av verkligheten. Den konstruktivistiska ambitionen syns förvisso på en

del ställen, där bland annat begrepp som fattigdom och ungdom relativiseras, men detta är snarare undantag än regel. Det konstruktivistiska inslaget ger mer intryck av politisk korrekthet än av ett fungerande teoretiskt verktyg.

Kritiken till trots har Nilsson åstadkommit en mycket läsvärd och användbar lärobok i svensk socialhistoria. *Kontroll, makt och omsorg* kan rekommenderas både dem som vill skaffa sig en grundläggande kunskap i ämnet och dem som vill inspireras till fortsatta studier.

Cecilia Riving

Tio tvättar sig. Fataburen 2004

Christina Westergren (red.)

Stockholm: Nordiska museets förlag 2004, 248 s.

ATT SOM MÅNGA svenskar duscha varje dag ses inte sällan som grundläggande renlighet. För bara ett par decennier sedan var det emellertid otänkbart, och för hundra år sedan skulle det inte bara vara omöjligt utan anses både högfärdigt och fåfängt. Att tvätta sig, skrubba sig, raka och ansa sig, smörja in sig och bry sig om sig själv är emellertid inte längre tecken på flärdfullhet och stort ego. Tvärtom, den som inte ägnar sin egen person tid, kraft och pengar kan bli utpekad som ovårdad och till och med äcklig. Renlighet är ett grundläggande krav för att accepteras. I linje med detta pretenderar badrummet på att bli hemmets hjärta i stället för köket. Badrummet ska bli ett "riktigt" rum där hela familjen kan umgås och där man med gott samvete skämmer bort sig själv. Prydligheten sitter dock inte bara i hur rosaskrubbad man är. För somliga är den manliga omskärslan ett tecken på renlighet. För andra spelar mathållning, tvättsortering och menstruation en viktig roll. Renhet och smuts är ett sammansatt och komplicerat kulturellt spel, där den enda fungerande definitionen

av smuts är att det är något som hamnat på fel plats.

Detta är temat i årets nummer av *Fataburen*, Nordiska museets och Skansens årsbok med den passande titeln *Tio tvättar sig*. Tio författare har skrivit om tvättning, smuts och hygien. Att smuts är en del av vår historia är nog ingen nyhet. Flera författare, från Mary Douglas till Peter Englund, har beskrivit och analyserat lort, skit, avträden, mensbindor och inte minst lukterna som detta gav upphov till före avloppsrensens och hälsovårdsnämndernas tid. Lukten är också något som Karin Johannisson stannar vid i sin artikel om läkare och deras relation till sina patienter. Att undersöka en patient innebar länge att lukta på dem. Bland annat skulle avföringens färg, konsistens och lukt fastställas för att läkaren skulle kunna ställa sin diagnos. Sjukligheten smittade alltså inte bara – den stank också. Flera läkare medgav att de kände äckel inför sina patienter. Många fann inte bara den intima kroppskontakten utan kroppen i sig obehaglig och till och med motbjudande. Rädslan för att smittas var naturligtvis en orsak till detta, men patienternas vidriga lukter, som flera läkare vittnade om, spelade en lika stor roll. Johannisson menar att 1800-talets läkare först och främst måste övervinna det vämjelse som de kände inför såväl sjuka som friska för att överhuvudtaget kunna närma sig sina presumtiva patienter. Stetoskopet, den vita rocken och undersökningshandskar kom som en befrielse för läkare som därmed kunde avlägsna sig själva från den allra intimaste kontakten med sina patienter. Både med tanke på läkarnas uttalade aversion inför sina patienter och den påtagliga bristen i empirisk kunskap om sjukdomar var det kanske inte så konstigt att många under 1800-talet i stället besökte kvacksalvare. Också att åka till hälsobrunnar eller att offra i hälsokällor var vanligt. Visserligen var det framför allt en sysselsättning som

samhällets mer bemedlade sysselsatte sig med, men de flesta brunnar såg det som sin plikt att ta emot ”de verkligt eländiga”. Också de skulle kunna njuta av den hälsobringande kraft som vattnet ansågs ha.

Vattnet, skriver Lena Kättström Höök, går som en röd tråd genom hälsans historia. Greker och romare inte bara badade och tvättade sig i stora badanläggningar utan trodde också att vattnet i sig var hälsobringande. Liknande föreställningar finns i dag då man i veckotidningar och hälsobilagor kan läsa om hur många liter man bör dricka för att hålla sig frisk, rynkfri och ren. Och enligt nya vattenprofeter ska vatten med särskild magnetiskt energi göra oss pigga, glada och friska samt skänka oss inre harmoni. Trots tilltron till vatten och gamla traditioner av att dricka brunn, badade emellertid svenskar i gemen sällan – och det finns till och med historier om äldre original som aldrig badade. Löss var en ständig plåga och vare sig intimhygien eller annan hygien var särskilt utbredd. Smuts ansågs snarast utgöra ett skydd för andra värre faror. Flera av författarna i *Fataburen* beskriver inte utan viss fascination hur smutsigt det svenska folket en gång var. Den äldre bondebefolkningen tvättade hela kroppen bara någon gång om året – allt annat ansågs fåfängt eller till och med lösaktigt för kvinnor. Skildringarna av de inbitna lortgrisar som bondebefolkningen var, är visserligen kul, men känns lite sensationslystna – se så smutsiga de var förr! Mer intressant blir detta när det kopplas till samhället och till vad man skulle kunna kalla hygienens historia.

Hygienismen slog igenom under det tidiga 1900-talet och under detta sekel har vi västerlänningar blivit allt mer renskrubgade. I dag duschar som sagt de flesta varje dag, många använder dessutom speciella krämer och tvål som ”gör rent på djupet”. Inte bara läkare desinficerar sig – också moderna hygienartiklar tar bort bakterier som inte syns. Bakteriedödande

tvålar kan kombineras med alternativa behandlingar inspirerade av diverse new-age och österländsk filosofi, som också de hävdar att de gör rent på djupet – men i det här fallet möjligen ett mer själsligt djup. Den sista essän – byggd på en samtida berättelse som en ung kvinnas dagliga tvättvanor – illustrerar detta tydligt. Tvättandet är nästan rituellt.

Liksom i dag var det emellertid också under förra hälften av 1900-talet en osynlig smuts som skulle bort. På mer än ett område sades hygien vara lösningen på samtidens problem. Sexualiteten, rasen och psyket hade sin hygien, bostaden och befolkningen sin. Hygienismen blev en väg att bringa ordning i oredan och ett mer eller mindre vetenskapligt sätt att rena världen, och genom denna kopplades en individuell smuts till samhällets väl och ve. Hygienismens smått besatta profeter spelade en viktig roll för att få oss mindre sjuka och mer sunda, men också för att vi skulle vädra, städa och ta av oss skorna inomhus och inte dricka alkohol. Det var inte bara män i vita rockar eller Lubbe Nordström som sällade sig till denna skara. Jonas Frykman skriver i sin artikel om den i dag mindre kände Jan Ottosson, mannen som på allvar introducerade bastun för svenskarna. Bastubad var nämligen inte så vanligt som man kanske kan tro, men det skulle Ottosson och hans *Bastupropaganda* ändra på. Hans mål var att svenskarna skulle renas utifrån och in, bland annat genom att bygga en bastu i varje socken. Ottosson var inte själv nazist, men hans idéer utnyttjades av sådana krafter, eftersom bastubadandet kunde kopplas till såväl vikingatraditioner som hygien och renlighet. Bastubadandet klarade sig dock från det nazistiska klistret och inte heller blev bastun den hygienismens främsta bastion som Ottosson förespråkade. Frykman konstaterar i stället att det ur idén om det tvagade och rena folket klev ett hedonistiskt släkte, som inte badade bastu för att

bli rena utan för att njuta och koppla av.

Bastu blev trots detta, eller kanske just på grund av det, inte standard vare sig under 1970-talet, då bastubyggsatser började säljas, eller på 1930-talet, då Ottosson propagerade som mest. Då skulle framtidens bostad ha två rum och kök – en liten lägenhet i förorten, rymlig och med grönområden i omgivningarna. Inte ens badrummet var till en början standardutrustning, skriver Klas Ramberg i sin artikel om det tidiga 1900-talets bostäder. Sven Wallander verkade som HSB:s förste chef dock i bostadshygienens namn för att alla lägenheter skulle utrustas med badrum. Men här stötte han på patrull. Till skillnad från Wallander ansåg de flesta att badrummet var en lyx som arbetare inte behövde. Man gjorde bedömningen att det inte fanns behov av ett badrum eftersom arbetare inte regelbundet ansågs bada. I stället för att tvätta sig i badrummet befarade man att de skulle använda badrummet till klädtvätt, skräprum eller i värsta fall som sovrum. Länge kopplades arbetarnas sociala problem till bostäderna. Dryckenskap och ohälsa påstods ha en gemensam orsak – trångboddhet. Om det bara byggdes bättre bostäder skulle problemen i stor utsträckning lösa sig själv, trodde man. Det var emellertid först under 1930-talet som detta blev en fråga som staten och kommunerna skulle lösa. I större, mer funktionella (och sanitära) bostäder såg nu också myndigheterna lösningen på en rad sociala problem, och Ramberg skriver att socialdemokraten Per Nyström till och med menade sig ha sett det nya Jerusalem i en av de moderna bostadsutställningar han besökte. På mer än ett sätt blev renligheten enligt Ramberg en biljett in i det moderna samhället. Det var nämligen inte vilka som helst som fick flytta in i de nya och moderna lägenheterna med rinnande vatten. Den som var intresserad fick ansöka, och för att komma i fråga var man tvungen att godkännas. Inte sällan

fick man hembesök där det kontrollerades att man verkligen kunde sköta ett modernt hem. HSB ordnade i denna anda kvällskurser i hemskötsel för att lära folk hur man skötte om ett modernt hem. Badrummet blev så småningom standard också i barnrikehus. Tanken var att lägenhetslivet i sig skulle medverka till att uppfostra arbetarna om hur det moderna samhällets krav. Hel och ren skulle man vara för att passa in, och det budskapet tycks ha överlevt folkhemseran.

Jenny Björkman

Den tidlöse modernisten. En essäsbok

Martin Kylhammar

Stockholm: Carlsson Bokförlag 2004, 287 s.

DENNA BOK BESTÅR AV en samling av åtta artiklar eller essäer, varav somliga är nyskrivna, under det att andra är bearbetningar av sådant som Kylhammar tidigare publicerat i olika sammanhang. Den röda tråden är modernisering, modernitet och modernism, ämnen som varit ett genomgående tema också i hans tidigare produktion. I sex kapitel tar Kylhammar upp olika skribenter och tänkare under 1800- och 1900-talen och deras sätt att förhålla sig till moderniteten. Han visar att den konservative Vitalis Norström och radikalen August Strindberg faktiskt hade mycket gemensamt som kritiker av den moderna industricivilisationen. Det visas att Verner von Heidenstam och Sten Selander, ofta avfärdade som otidsenliga konservativa, hade mycket att säga som var och fortfarande är viktigt när vi diskuterar moderniteten.

Med bland annat deras hjälp framhåller Kylhammar frågan om demokratins och det folkliga deltagandets plats i det moderna samhället. Särskilt Heidenstam var alls ingen motståndare till demokrati men ville

”demokratisera genom att aristokratisera”. En förutsättning för att folklig delaktighet skulle kunna förverkligas i goda former var en höjning av de breda lagrens bildningsnivå och förmåga till medvetna överväganden och kritisk reflektion. Det var inte eliten som skulle härska över folket utan hela folket som skulle lyftas upp till elitens nivå. Liknande tankegångar och en tro på det offentliga samtalet kan återfinnas hos liberaler som Carl Fredrik Bergstedt och Torsten Fogelqvist, som författaren också diskuterar.

Dessa analyser leder Kylhammar in på egna funderingar kring demokratin och det offentliga samtalet, särskilt i de två sista essäerna. Han resonerar förtjänstfullt kring vetenskapens förutsättningar: den gode forskaren förstår att ”läsa innantill”, det vill säga att ta de historiska aktörerna på allvar, och att vara beredd att ompröva sina egna fördomar och vidga sina egna perspektiv. Författaren talar i praktiken för en hermeneutisk metod syftande till förståelse och är här själv exemplarisk: han behandlar sina historiska samtalspartners med vidsynthet, kunskap och en strävan att göra dem rättvisa. Han visar vad de vill säga och vad vi kan lära oss av dem utan att för den skull vara överens med dem i allt.

Resonemangen mynnar ut i en diskussion om det upplysta samtalet. Liksom Habermas menar Kylhammar att en kommunikativ rationalitet är möjlig: det finns möjlighet till ett samtal som bygger på en vilja att lära sig och reflektera även över den egna positionen, och därigenom skulle man kunna nå fram till en ståndpunkt som alla kan ena sig kring utan att detta behöver vara uttryck för makt eller intressen. Om verkligheten är en konstruktion är den inte för det nödvändigtvis en godtycklig sådan. I det ideala vetenskapliga samtalet, seminariet, är makt och prestige irrelevanta, och det är enbart argumentens styrka som tillåts påverka ställningstagandena.

Denna ideala seminariekultur vill författaren göra till modell för hela det offentliga meningsutbytet. Även Kylhammar vill demokratisera genom att aristokratisera; alla bör bli "akademiska människor", deltagare i en rationell kommunikation. Seminarsamhället betecknas som en "liberal utopi", och boken avslutas också med en hyllning till folkbildningstanken.

Recensenten hyser stor sympati för Kylhammars seminarieideal. Visserligen är det fullkomligt öppna och toleranta samtalet mellan jämlikar antagligen en omöjlighet – det goda seminarium som han tar sin utgångspunkt i är ju långtifrån allenarådande ens vid universiteten. Men det är ytterst viktigt att det finns som ett ideal att utforma diskussionerna efter, och Kylhammar lyfter själv fram det just som en regulativ idé. Vi må ha olika vetenskapsuppfattningar och politiska åsikter, men med öppenhet och vilja till dialog bör vi kunna enas om vissa gemensamma ståndpunkter utan att någon därför måste förtryckas. Denna humanistiska tro på kommunikationens möjlighet och nödvändighet är central i ett demokratiskt samhälle.

Samtidigt väcker boken en rad om inte invändningar så åtminstone obesvarade frågor. Här är inte plats att ta upp dem alla, men ett par antydningar kan kanske ges ändå. En viktig poäng hos författaren är att demokratin faktiskt innebär att det måste ställas krav på oss. Här finns ett tänkbart dilemma: besitter verkligen varje individ förmåga – eller vilja – att forma självständiga åsikter? Det är inte meningen att låta elitistisk, men det är ingen självklarhet. Människan är ofullkomlig; finns den starka individ som den liberala utopin förutsätter? Kan hon skapas? Därtill kommer en motsättning mellan frihet och underordning, mellan människans frigörelse och de krav som hon måste ställa på sig själv. Kylhammar har nämligen själv en bestämd och tydlig modernitetssuppfattning: "Modernisering innebär att män-

niskan med hjälp av teknik, vetenskap och begreppsutveckling ökar sina möjligheter att göra och förstå saker. I den mening lever vi i en permanent revolution; allt som är fast förflyktigas..." (s. 9). Modernitetens kärna är att vårt handlingsutrymme ökar. Det är på intet sätt självklart att det är detta och inget annat som är modernt, men det står ju författaren fritt att hävda detta. Den del som Kylhammar kallar andlig modernisering handlar om frigörelse från olika traditioner och ideal. Ökad jämlikhet är också en viktig aspekt av moderniseringen och dessutom ett villkor för demokratin. Här inställer sig frågan om inte friheten kan riskera att bli självutplånande. Allt fast förflyktigas – det finns inte längre någon auktoritet. Detta tar sig i det moderna samhället uttryck i en ovilja att föreskriva människor hur de skall leva. Moraliska frågor handlar om rätt och fel, bättre och sämre; de förutsätter en värdehierarki, som kan tyckas stå i strid med principerna om jämlikhet och tolerans. När alla sätt att leva är likvärdiga behöver ingen heller ställa krav på sig själv. Kan frihet och jämlikhet, när de förstås på detta sätt, göra individerna *mindre* lämpade som medborgare, som aktiva förvaltare av allmänna angelägenheter?

Kanske borde Kylhammar ha diskuterat historiens betydelse för kommunikationen och demokratin utförligare. Den rationella kommunikationen förutsätter regler och gemensamma förståelseramar och en gemenskap för vilken de frågor som diskuteras skall äga giltighet. Denna gemenskap kan inte skapas genom den rationella kommunikationen själv, ty det vore att dra upp sig själv i håret. Kanske behöver den liberala utopin en gemenskap som i sig har andra rötter än liberalismen? Om människor skall kunna träffa fria val måste de likväl göra det utifrån värden som de redan har. Utan en måttstock blir man snarare vilsen än fri. Frihet förutsätter kanske en värdehierarki? Endast traditionen och det

historiska arvet från tidigare generationers värdeföreställningar kan ge stöd åt en sådan gemenskap. Kylhammars historiska intresse kan kanske förstås som att han är medveten härom, men det kunde kanske tåla att sägas tydligare att de historiska aktörernas göranden och låtanden och arvet från dem inte är vilka inlägg som helst i en diskussion utan själva grunden för diskussionen.

Märk väl att detta bör ses som frågor snarare än som kategoriska påståenden. Inte heller hindrar existensen av värden som föregår diskussionen att man kan reflektera kritiskt över dem och förändra dem. Avslutningsvis måste sägas att de många tankar och reflektioner som boken ger upphov till snarast visar att den är viktig och intressant. En god bok ger sällan alla svar utan sätter i stället tankarna i rörelse. Martin Kylhammar är själv i sin bok en stimulerande samtalspartner, och boken rekommenderas varmt till läsning.

Martin Alm

Det åbne lands kulturhistorie

Bo Fritzboøger

Frederiksberg: Biofolia 2004, 330 s., andra omarbetade upplagan.

DANMARK ÄR NORDENS främsta jordbruksland. Nästan två tredjedelar av arealen är jordbruksmark. När då andelen av befolkningen som är sysselsatt i jordbruket minskat från cirka hälften 1840 till ungefär en fjärdedel 1950 och endast 4 procent idag är det lätt att förstå vad det inneburit av omarrondering, specialisering och intensifiering av driften. De förändringarna har Danmark gemensamt med övriga nordiska länder. Men eftersom det danska jordbruket fullständigt dominerar landets areal har de varit mer påtagliga än i Sverige, Norge och Finland.

De förändringar det danska kulturlandskapet genomgått sedan 1600-talet

har analyserats i ett arbete av historikern Bo Fritzboøger. För att betona att boken handlar om de 80-90 procent av landets areal som inte är varken skog eller stad, kanske nödvändigt för den som gjort sig känd som en av Danmarks främsta skogshistoriker, har han gett den namnet *Det åbne lands kulturhistorie*.

Fritzboøger urskiljer tre stora förändringsperioder i det danska landskapets kulturhistoria under de senaste tusen åren. Den första inträffar med landboreformerna under 1700-talets slut då de brukningsmetoder och sociala relationer som i stort sett varit oförändrade sedan medeltidens slut ersattes av nya egendomsförhållanden och en våg av teknologiska nyheter. Lokal och regional självförsörjning byts ut mot marknadskrafter och kapitalackumulation. Resultatet blev 1800-talets produktionsökning och befolkningstillväxt, båda förutsättningar för industrialisering och stadskultur. Men ändå innebar inte de nya jordbruksmetoderna något kvalitativt språng. Redskapen hade förbättrats men de grundläggande produktionsformerna var desamma. Där betydde efterkrigstidens introduktion av syntetiska växtskyddsmedel, importerade gödningsämnen och motordrivna redskap som är beroende av fossila bränslen, ett avgörande brott, en ny förändringsperiod. Jordbruket industrialiserades och det sena 1900-talets genmodifierade grödor och antibiotikabehandlade djurbesättningar fullbordade den förändringen. Jordbruk är nu industri. Samtidigt har nya grupper tillkommit som ställer krav på landskapets utnyttjande. Den växande miljörörelsen och EU-inträdet innebär att miljöpolitiken tillsammans med EU:s jordbrukspolitik i dag är de mäktigaste krafterna för att forma det danska landskapet, den tredje förändringsperioden.

Dessa storskaliga agrara förändringar över 300 år presenterar Fritzboøger klart och överskådligt och med ett aktuellt

forskningsläge. I denna breda skildring diskuteras också flera av de frågor som varit aktuella de senaste åren som 1600-talets kris som en ekologisk kris och landboreformernas orsaker. Men hans ambition är att i en kulturhistoria visa också andra förändringar som format det öppna landskapet – vägar, kanaler och järnvägar, råvaruutvinning och landsbygdsindustri, villaförstäder och stationssamhällen. Även natursynen och dess kulturella uttryck i konst och litteratur får sin plats.

Att ta del av det danska kulturlandskapets historia ger möjligheten till ett komparativt perspektiv på Sverige. Här har ju de halländska Ljunghedarna som resursområde diskuterats för några år sedan. Fritzbøgers nyanserade bild av förhållandena på den västjylländska hedbygden väcker tankar om svenska förhållanden. Ljungen gav där bränsle, färbete, vinterfoder och Ljungblomshonung. Bränslet användes till uppvärmning och bränning av lerkärl, fären gav kött men också yllegarn till stickning och talg till ljusstöpnig. Ljungheden hade alltså betydelse både för husbehovsproduktion och binärningar kopplade till en marknad. Enligt en besökare på 1700-talet var Ljungen lika viktig för hedbefolkningen i Danmark som ”kosträden [var] på de Maldiviska öarna”.

En syntes bör för att vara lyckad helst vara teorianknuten. Här lutar sig Fritzbøger mot såväl miljöhistoria som landskapekologi, mellan vilka han placeerar landskapshistoria. Det miljöhistoriska anslaget märks mest i anknytningen till förändringarna i natursynen. Den landskapsekologiska anknytningen är tydligast i de första delarna där energiströmmarna i olika bygdetypers agroekosystem åskådliggörs. Det är intressant att det anslaget inte fullföljs för senare tider än 1700-talet. Det visar problemen med systemekologiska förklaringsmodeller i mer komplexa öppna system. Fritzbøgers bok förtjänar en plats även på svenska litteraturlistor i kultur-

geografi, agrarhistoria, landskapsplanering och humanekologi eller i bokhyllan hos den som bara vill förstå varför vårt södra grannland ”er et yndigt land”.

Per Eliasson

Förställningar om det förflutna. Arkeologi och rekonstruktion

Bodil Petersson

Lund: Nordic Academic Press 2003,
496 s.

REFLEKTERANDET KRING DEN egna disciplinens samhälleliga och politiska förutsättningar och effekter har, precis som i historievetenskapen, kommit att ta allt större plats inom arkeologin. Med sin avhandling om hur det förflutna förmedlas genom fullskaliga rekonstruktioner, likt stenåldershyddor, järnåldersborgar och vikingaskepp, skriver Bodil Petersson in sig i denna tradition. Genom att undersöka rekonstruktioner uppförda i Sverige, Norge och Danmark från 1600-talet fram till idag söker hon klarlägga rekonstruktionernas politiska dimension, dess förmåga att generera kunskap samt vad som gör dem till äventyr.

Då boken behandlar ett föga utforskat fenomen är exposén över rekonstruktionernas historia av stort värde. Det teatrala tornerspel som arrangerades i anknytning till Gustav II Adolfs kröning är bara ett av många intressanta exempel som lyfts fram. Att huvudpersonen själv gestaltade goterkonungen Berik vittnar inte bara om göticismens centrala roll för det svenska romantiska tillbakablickandet, utan också om samtidens medvetenhet om historiens mobiliserande funktion. Det hade i sammanhanget varit naturligt att dra nytta av den expanderande historiebruksforskningen. Tyvärr är tegelstensformatet den främsta, för att inte säga enda, inspiration som hämtats från de senaste årens angränsande historievetenskapliga avhandlingar.

En forskningsöversikt som påminner om en prosaisk litteraturförteckning samt omfattande och ofta okommenterade uppräknings- och beskrivningarna av otaliga rekonstruktioner resulterar i ett tröttsamt stort sidantal. Till detta bidrar även de vidsträckta filosofiska exposéer kring företeelser som kunskap och resande som inleder bokens kapitel. Dessa skulle kunna vara motiverade då Petersson säger sig ha för avsikt att bringa begreppslig ordning inom området. Dock relateras dessa avsnitt aldrig på ett övertygande sätt till empirin, samtidigt som de uppvisar en avsaknad av stringens och teoretisk medvetenhet som karaktäriserar avhandlingen i stort. Författaren proklamerar exempelvis stolt att hon inte ansluter sig till "något specifikt teoretiskt perspektiv" utan hämtar inspiration från en rad humanistiska och samhällsvetenskapliga discipliner. Det är därför inte förvånande att en svag orientering i relevanta teoretiska spörsmål lyser igenom. Exempelvis används den besvärliga, och inom historiebruksforskningen starkt ifrågasatta, termen *misbruk* när det förflutnas polisiska dimensioner dryftas.

Vilka resultat mynnar då den skakiga startsträckan ut i? Avsnittet om rekonstruktionernas politiska aspekter – vilket torde röna mest intresse bland historikerna – innehåller en del intressanta iakttagelser. Vikingatidens olika funktioner i de tre ländernas nationella självbilder ges stort utrymme. Här konstateras perioden i Danmark har fått symbolisera en svunnen guldålder, i Norge ett äventyrligt och handlingskraftigt "för-danskt" tillstånd och i Sverige ett aktivt entreprenörskap. Rimligheten till trots fäster inte resonemangen på ett övertygande sätt. Som läsare är det svårt att finna detta konsekventa i Peterssons bevisföring. Ena gången mejslas slutsatsen fram ur en informationsbroschyr eller en skylt, nästa gång ur upphovsmännens nedtecknade intentioner, men väldigt sällan genom den

annonserade analysen av rekonstruktionerna – det egentliga studieobjektet. Tillvägagångssättet planterar en känsla av att författaren väl lättvindligt finner vad hon söker. Diskussionen om en skånsk regional identitet – vilket för övrigt utgör mitt eget avhandlingsämne – får fungera som illustrerande exempel. Tvärsäkert fastslår Petersson att det finns en stark önskan hos många skåningar att framhålla en regional identitet – ett påstående som enligt mitt förmenande återstår att förankra vetenskapligt. Att det i anknytning till rekonstruktioner av vikinga- och medeltida lämningar befogat informeras om landskapets då danska tillhörighet, får som ett brev på posten fungera som bevis för en önskan om regionalt oberoende. Man kan fråga sig hur ett utelämnande av denna information hade tolkats av Petersson?

Vad gäller frågan om rekonstruktionernas förmåga att generera kunskap inställer sig en tveksamhet inför möjligheten att överhuvudtaget besvara denna utan avancerad receptionsforskning. Anledningen till att Petersson trots allt tar sig an uppgiften står att finna i hennes metodologiska positionering. Hon jämför sitt arbetsätt med konst- och litteraturkritikerns, där konsten att bedöma är den centrala förmågan. Därför är det inte förvånande att delundersökningen mynnar ut i ett normativt hyllande av rekonstruktionernas kunskapsgenererande förmåga. Vägen mot den förväntade positionen är lätt Don Quijotesk. Lansen utgörs av proklamationer om förnuftets och känslans nödvändiga förening och vikten av emotionell intelligens. Denna riktas mot ett karikerat konservativt naturvetenskapligt ideal, vars tillskrivna dominans påminner lika mycket om verkligheten som väderkvarnar gör om jättar. Tillvägagångssättet är olyckligt då avsnittet trots allt berör några intressanta problem rörande det förflutnas framställning. Är det exempelvis rimligt att avstå från att inreda stenåldersbostä-

der, och därmed förmedla bilden av en minst sagt spartansk toftig tomhet, bara för att forskningsfronten är oense om hur interiören såg ut? Hur kommer det sig att en tolkning accepteras när den presenteras som text inför det egna skräet, men uppfattas som problematisk då den tar rekonstruktionens skepnad, och därmed påverkar den breda allmänhetens föreställningar om det förflutna?

Rekonstruktionernas förmåga att fungera som äventyrligt tidsresande ska enligt författaren begripas som en slags välkommen och förståelig eskapism, ett sätt att vända ryggen till en monoton och enformig samtid. Även detta avsnitt framstår som både diffust och svåroperationaliserat. Kanske är det därför Petersson väljer att också i detta ägna den politiska dimensionen stort utrymme? Hon reser exempelvis den spännande frågan om varför den svenska stormaktstiden, till skillnad från vikingatiden, inte rekonstrueras. Ett mindre tidsmässigt avstånd och en mer besvärande symbolisk koppling till högerextrema grupper är det svar som ges. Tyvärr bereds inte diskussionen någon större plats. Detsamma gäller det minst lika eggande resonemanget om hur seglatsen med ett rekonstruerat norskt vikingaskepp till USA 1893 blev ett inlägg i den pågående debatten om vem som var landets ”upptäckare” och därmed bränsle i den politiska kraftmätningen mellan katoliker och protestanter.

På något vis är detta symptomatiskt för avhandlingen som helhet. Önskan att uttala sig om så många exempel som möjligt gör att tillfällena till mer djuplodade analytiska resonemang ofta går förlorade. Att som forskare brinna för sitt ämne är en nödvändighet. Peterssons ihärdiga argumenterande för de fullskaliga rekonstruktionernas förtärlighet är dock av sådan art och omfattning att det skymmer den potential och de godbitar projektet trots allt rymmer.

Fredrik Persson

Ett landskap minns sitt förflutna

Peter Aronsson & Lennart Johansson (red.)

Växjö: Kronobergsboken 2003, 224 s.

368 STYCKEN. Så många monument finns det i Kronobergs län enligt *Kronobergsboken* 2003, med titeln *Ett landskap minns sitt förflutna*. Bakom den siffran ligger ett omfattande inventerings- och tolkningsarbete, genomfört av i första hand länets hembygdsrörelse. Drivande krafter bakom detta och redaktörer för boken har varit Peter Aronsson, professor i kulturarv och kulturproduktion i Linköping och historikern Lennart Johansson, chef för Kronobergsarkivet. Föreningen av kunskap om såväl historieberikade som lokalhistoria hos båda redaktörerna har varit en förutsättning, liksom den katalog över länets minnesmärken som historikern Per-Olof Andersson sammanställt.

Att själva begreppet monument är problematiskt märks i innehållet när kyrkogårdar och runstenar består egna kapitel. I praktiken blir monument här lika med resta stenar och skulpturer, där monumentaliteten skapas i spänningen mellan platsens autenticitet, berättelsen som är knuten till platsen och monumentet i sig. Christer Knutssons och Stig Torneheds artiklar om runstenar och kyrkogårdar behandlar av naturliga skäl minnet över människor, i runstenarnas fall till nittio procent män. Här är det monumentet i sig som är centralt. Den berättelse som ligger i runstenens vanliga lakoniska konstaterande att NN reste stenen över NN, ger inte historiemedvetandet mycket att arbeta med. Men denna brist på berättelse lyfter paradoxalt nog fram själva runstenen till det autentiska. Den blir ett monument över sig själv.

Men minnet som monumentet vill väcka är också funktionellt när folktraditioner och minnesstenar används i försöken att skapa identiteter. Sagobygden – detta nya begrepp för Ljungby, Älmhults

och Alvesta kommuner – behandlas av Per Gustavsson. Här blir berättelsen det primära och platsen sekundär. Det ställer dock andra frågor. Vilka krav kan vi ställa på autenticiteten i den berättelse som är knuten till monument och plats? Vad är en gammal folksägen och vad är resultatet av marknadsföring och turistbroschyrer? Historia är ju det centrala momentet när det gäller att styla en bygd.

I de mest teoretiskt inriktade artiklarna diskuterar Aronsson och Johansson de kronobergska monumenten som historiebruk. Med en intressant sammanställning över monumentens kronologi kan de ifrågasätta gängse föreställningar om 1800-talet som statyresandets epok. En förbluffande mängd monument fanns redan före 1809 och de "monumenttätaste" decennierna infaller under 1900-talet. Deras slutsats att det är under osäkra tider som viljan att säkra minnet i monument av sten förefaller dock en smula vidlyftig. Här har naturligtvis periodiseringen stor betydelse för resultatet. Att perioden 1914-1944 har flest, och också mest nationellt inriktade, monument beror med stor sannolikhet på kriget. Det sena 1900-talets monumentresande har andra orsaker där Aronsson och Johansson, som kontrast till det nationella, pekar på behovet av lokal identitet som viktigast. Ett sådant konstaterande pekar också i förlängningen på spänningen mellan platsens autenticitet, berättelsen och monumentet. Det är i det lokala och platsen som autenticiteten ligger. Med sådana krav är den nationella berättelsen av förklarliga skäl inte alltid lätt att representera lokalt. Men det tydliggör också en annan spänning mellan plats, berättelse och monument. Monumentets existentiella betydelse som manifesterat minne är knutet till platsen medan berättelsen kan vara fristående. Pierre Nora har uttryckt det som att minnet fäster sig vid platser och historien vid händelser.

Ett landskap minns sitt förflutna är ett

ambitiöst försök att knyta samman lokalhistoria och historiedidaktik. Som sådant har den en ömsesidigt befruktande verkan som manar till efterföljd.

Per Eliasson

Folken runt Östersjön. Glimtar ur vår gemensamma historia

Lars Enkler

Stockholm: Hjalmarson & Högberg 2003

KONSTKRITIKERN OCH FÖRFATTAREN Douglas Feuk påpekade i Svenska Dagbladet den 5 september 2004 att frimärken fyller allt färre funktioner. Det utesluter inte att de under lång tid ofta förmedlat populärkulturella föreställningar om synen på "oss" och "de andra". Frammärken är – eller snarare var – "visitkort som de stora staterna lämnar ifrån sig i barnkammaren", som Walter Benjamin elegant uttryckt det.

I sin understreckare exemplifierade Feuk sitt identitetsrelaterade resonemang med framför allt brittiska frimärken. De speglade landets självpåtagna civilisatoriska uppgift i Afrika och Asien och framstår i många fall för en sentida betraktare som ett uttryck för de koloniala tankegångar som dominerade under den tid då solen aldrig gick ned över det brittiska imperiet.

Nyligen utgav Lars Enkler, tidigare chef vid SAS, en bok där frimärksmotiven speglar Östersjöområdet och dess historia. Författaren understryker att han själv är amatörhistoriker, men med ett stort intresse för det förflutna. Uppgiften att relatera frimärken till historien har fallit på historikern Hans Albin Larsson, som i förordet klargör att frimärken bland annat kan vara uttryck för skapandet och upprätthållandet av identiteter, uttryck för en viss historie- och kultursyn samt politiska och ideologiska markörer. Han understryker också att den berättande texten i boken medvetet är återhållsam. Motiveringen är

RECESSIONER

att läsaren själv ska få möjlighet att sätta in frimärket i olika sammanhang, och i den mån hon eller han önskar fördjupning blir det nödvändigt att gå vidare till annan litteratur. Som försvar av den populärhistoriska översikten är detta argument förståeligt, men det utesluter inte att läsaren skulle kunnat få stor hjälp med enkla medel. Framställningen följer en rättfram kronologi, men den blir problematisk när man når nationalismen. Skälet är att nationalismen som ideologi har haft avgörande betydelse för hur flertalet av de frimärken som återges i boken har framställts, vilket endast går att utläsa mellan raderna i de korta beskrivningar som beledsagar de utmärkt återgivna frimärksbilderna.

Ett närliggande önskemål hade varit att utvidga de förklarande texterna. De kortfattade historiska sammanhang som presenteras hade blivit intressantare om de kompletterats med bildanalyser av frimärksmotiven och funderingar över varför vissa typer av motiv och tidsbundna framställningsformer är återkommande i så gott som alla länder runt Östersjön.

Bokens titel ger intryck av att den handlar om Östersjöområdets *faktiska* historia, inte om hur man i länderna runt Östersjön har valt att *representera* det förflutna. Även om det varit önskvärt att det tydligare framgått – både i titeln och brödtexten – att det är sistnämnda aspekt som står i fokus, skall det framhållas att Enkler genom sin bok lyft fram ett spännande men tidigare sällan utnyttjat historiskt källmaterial. Efter att ha fördjupat sig i *Folken runt Östersjön* kan man konstatera att frimärken sannolikt har haft stor betydelse som historieförmedlare, då de påverkat mången samlares syn på både det egna landet och omvärlden.

Ulf Zander

Fri att konkurrera, skyldig att producera. En ideologikritisk granskning av SAF 1902–1948 *Hans Dahlqvist*

Växjö: Växjö University Press 2003,
234 s.

VÄXJÖHISTORIKERN HANS DAHLQVIST har valt en kritisk granskning av Svenska arbetsgivareföreningens (SAF) självbild som tema för sin idéhistoriskt inriktade avhandling. Det centrala materialet för analysen är tidskriften *Industria* i vilken SAF offentliggjorde sin hållning till svensk socialpolitik och internationella socialpolitiska trender för gratis distribution till dagspressredaktörer och politiker. Metodiskt utgår Dahlqvist från den begreppshistoriska metoden. Det innebär att begreppen ses som handlingsinstrument som används i en särskild situation för att påverka mottagaren. Dessa begrepp kan vara samförståndsorienterade eller polemiserande men de är i vilket fall som helst identitetsskapande. Eftersom begreppen tillkommer i en särskild historisk situation kan de också ses som del av en social historia där erfarenheter och framtidsbilder sammanvävs och uttolkas.

Rent konkret ställer Dahlqvist två frågor. Den första gäller utvecklingen av SAF:s frihetsbegrepp under perioden. Generellt sett präglades SAF under hela perioden av ett frihetsbegrepp som samordnade krav på ekonomisk frihet med samhällelig värdekonservatism. Däremot förändrades organisationens inställning till statliga regleringar till följd av demokratiseringen som innebar att vänsterpartierna från framför allt 1930-talet kunde kontrollera politiken. Den andra frågan gäller om frihetsbegreppet omgavs av en tvingande arbetsmoral. Så var fallet. Vid sekelskiftet poängterades att friheten för arbetarna begränsades av moraliska postulat om arbetets värde och om vikten av att

inte agera så att de välståndsskapande krafterna skadades. Det innebar i praktiken att arbetarna skulle arbeta kvalitativt gott många timmar för så låg lön som möjligt hos samma arbetsgivare utan att organisera sig i fackföreningar. Fritiden skulle tillbringas så att arbetstiden utnyttjades optimalt.

Dahlqvists avhandling fyller en lucka i forskningen där tidigare verk oftast haft en tendens till apologetik när det gällt SAF. Hans tolkningar av materialet är i de konkreta fallen övertygande och ansluter till Arne Helldéns teser om en särpräglad mix av konservatism och liberalism i arbetsgivarreorganet *Industria*. Han granskar kritiskt till exempel Sven-Anders Söderpalms, Nils Elvanders och senast Svante Nycanders tendens att acceptera SAF:s propaganda om den egna opolitiska och mot vänstern kompromissvänliga hållningen från det tidiga 1930-talet som en vetenskapligt belagd sanning. Det handlar då inte bara om dessa författares arbetsgivarvänliga tendens utan också om en kedja av hänvisningar som snedvridit den ursprungliga tesen att arbetsgivarna något distanserade sig från högern därför att denna var för socialpolitiskt vittgående under dessa år. Det opolitiska var alltså i praktiken en position till höger om högern. I denna kritik av tidigare forskning gör Dahlqvist en övertygande poäng som förhoppningsvis påminner framtida forskare om att inte glömma den kritiska läsningen av tidigare forskningsresultat.

Mindre övertygande är avhandlingsförfattarens förbiseende av en av den begreppshistoriska metodens begränsningar. I den kontextorienterade närläsningen är det inte så säkert att analytikern kan hämta de begrepp som mest övertygande beskriver ett tidsskede. Minervas ugglor flyger nämligen ofta i skymningen. I fråga om SAF undviker Dahlqvist den allmänna litteraturen om neoliberalismen. Denna ideologi började växa fram under särskilt

mellankrigstiden och beskriver väl den mix av konservatism, socialdarwinism och liberalism som han vill spåra i *Industria*. Med en hänvisning till den omfångsrika litteraturen om neoliberalism hade analyserna blivit mer precisa och kopplat SAF till en allmän europeisk tendens. Då hade han också begreppshistoriskt bättre kunnat hantera postulat om längre verkande mentala processer. En annan anmärkning gäller nämligen Dahlqvists val av en ideologikritisk ansats. Det är tveksamt om en sådan ansats är förenlig med den begreppshistoriska metoden, trots att Quentin Skinner själv visserligen försökt sig på att förena dessa perspektiv genom att förlita sig på en allmän förnuftsstillväxt. Frågan är nämligen från vilken ståndpunkt en sådan kritik kan utföras. I det fallet är Dahlqvist medvetet undanglidande. Hänvisningar till nedärvd luthersk etik räcker inte till som en ersättning för den säkerhet om den historiska utvecklingen som utmärkte historiematerialistiskt orienterade forskare för några decennier sedan. Här borde avhandlingsförfattaren varit tydligare eller, kanske helst, ha nöjt sig med den eleganta historiska analysen. Då hade han kunnat vara lika kritisk till utsagor om nedärvd arbetsetik som han är till utsagor om en särskild nedärvd svensk samförståndsmentalitet. I båda fallen handlar det om handlingsorienterade begrepp med ett identitetsskapande syfte.

Avslutningsvis vill jag framföra ett forskningsönskemål. Utgivare för *Industria* var under nästan fyrtio år Axel Brunius. Det skulle vara stimulerande att komplettera Dahlqvists undersökning av det tryckta materialet med en mer biografiskt orienterad analys av denne för SAF så centrale publicist och hans position inom föreningen.

Lars I. Andersson

Känslornas krig. Det första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet.

Jens Ljunggren

Stockholm & Stehag: Symposion 2004, 328 s.

DENNA MYCKET VÄLSKRIVNA och intressanta undersökning av manlighet ur ett genusperspektiv är på samma gång både innovativ och begränsad. Det här beror på att det är en idéhistorisk analys av den tyska bildningselitens tänkande kring manlighet från inledningen av 1800-talet fram till mellankrigstiden – och med det första världskriget som signifikativ vattendelare. Perioden är med andra ord lång, samtidigt som den rör sig över en minst sagt turbulent tid i Tysklands (och Europas) historia. Att då använda sig av en relativt snäv lins som begränsar perspektivet till ett ideologiskt elitskikt kan ha både sina för- och nackdelar. Fördelen är naturligtvis att den utvalda grupperingen kan skärskådas efter alla konstens regler, medan nackdelen med det begränsade perspektivet ligger i att det omgivande samhällets alla andra inverkanfaktorer antingen tonas ned eller att de överhuvudtaget inte beaktas i analysen. Nu kan det emellertid vara lätt att kritisera undersökningar för något som de saknar istället för att lyfta fram det som de verkligen innehåller, men i det här fallet anser jag att diskrepansen mellan idéer om manlighet och den historiska verkligheten har ådragit sig en ordentlig häлта på vägen.

Först till det innovativa. Ljunggren väljer att *inte* förlänga det återkommande talet om en ideal, modern och dominerande manlighet för västvärlden, en teoretisk konstruktion som fått orimligt stor plats inom manlighetsforskningen och som bland andra härstammar från två av auktoriteterna på området: George L. Mosse

och Michael Kimmel. Detta moderna manlighetsideal, som betonade hårdhet, aggressivitet, behärskning och förnuft, ska ha växt fram under 1800-talet och därmed ha ersatt ett ideal med mjukare inslag som istället betonade medkänsla, religiositet och fåfänga. Ljunggren visar tydligt att denna mjukare och känslösammare sida inte alls tvärt dog ut, utan att den levde vidare som en gränsöverskridande och gränsupprättande manlighet i ett komplicerat spel som hela tiden konkurrerade med andra manligheter om vad riktig manlighet bestod av.

Den här avvikande manligheten ska dock endast ha förekommit i Tyskland där det tyska bildningsborgerskapet definierade sig emot ett ekonomiskt förvärvsborgerskap och mot militären i en homosocial samhällsordning där kvinnor inte hade mycket att säga till om. Den homosociala samhällsordningen särskiljde Tyskland från andra västeuropeiska länders tvåfärdstänkande i privat och offentligt och tillsammans med kvinnornas svagare ställning i Tyskland bidrog detta till att den tyska eliten av bildade män kunde kosta på sig att överskrida gränser för vad som var manligt och kvinnligt. Ljunggren använder en dialektisk könsmodell som visar att den bildade mannen hade ensamrätt på att nå en högre nivå där manligt och kvinnligt samverkade i en personlig utveckling mot slutmålet att bli en ”hel” man. Kvinnan kunde däremot bara förbli kvinna och det finurliga var att den förvärvsborgerliga tyska mannen också sågs som misslyckad eftersom han bara var en man i denna statusfyllda kamp.

Kring sekelskiftet och framemot kriget ansattes den tyska bildningselitens androgyna manlighet dock av de hårdare manligheterna i den prussiska militären och inom förvärvsborgerskapet. För att möta denna attack var de tvungna att framstå som stenhårt manliga, samtidigt som de fortsatte att värna om den mjuka sidan

som gjorde dem till ”hela” och därmed överlägsna män. Den intressanta lösningen på detta dilemma var att de kopplade ihop kultur och krig, samtidigt som de gjorde känslorna hårda.

Redan tidigt i texten flaggar Ljunggren för att krigsslutet och den efterföljande Weimarrepubliken innebar ett kraftigt brott för bildningseлитens androgyna manlighet och att denna istället kom att omdefinieras för att passa in i tvåsårstänkandet med dess uppdelning i privat och offentligt. Via en kortfattad jämförelse med Frankrike och England pekas Tysklands homosociala samhällsstruktur ut som en tysk särväg som först efter kriget kom in på samma tvåsårsspår som resten av Västeuropa. Frågan man ställer sig som läsare är dock var den tyska bildningseлитen och dess sammanhållning tog vägen efter kriget. Denna inflytelserika grupp verkar bara ha gått upp i rök i och med att ett politiserat perspektiv kom in i bilden med liberaler och konservativa.

Det är framför allt här som undersökningens begränsning träder fram i ljuset. Plötsligt händer allting på en och samma gång med kvinnofrigörelse, urbanisering, industrialisering och konsumtion. Och utan att några andra förklaringar ges blir det just kriget som förändrar allting i ett enda slag. Nu var det visserligen så att den tyska borgerligheten hade en svagare ställning än i andra västeuropeiska länder, men urbanisering, industrialisering och en framväxande konsumtionskultur var alla faktorer som hade fått genomslag i Tyskland *före* kriget och som det inte bara går att bortse från som Ljunggren gör. Därtill hävdar Ljunggren att den tyska bildningseлитens tänkande kring manlighet hade en klart dominerande ställning i det tyska samhället fram till ungefär mitten av första världskriget – och menar alltså att detta tänkande jämnade vägen för den våg av ”vanliga” tyskar som frivilligt anslöt sig till armén. Dock presenteras aldrig några kon-

kretra empiriska bevis för denna koppling mellan ideologi och verklighet.

Å ena sidan lyfter *Känslorna krig* alltså fram många nya och intressanta infallsvinklar på hur dåtiden tänkte kring manlighet, något som på ett bra sätt bryter med och samtidigt visar på att allt inte kan reduceras till ett evigt diskuterande av ”moderna” manlighetsideal. Å andra sidan innebär det begränsade elitperspektivet en svaghet som, utan att ta hänsyn till de stora omvälvningar som Tyskland och Europa gick igenom vid den här tiden, förtar en del av helhetsintrycket.

Tommy Gustafsson

Teknikens tempel. Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923

Anders Houltz

Hedemora: Gidlunds 2003, 343 s.

I DET ALLMÄNNA historiemedvetandet har Stockholmsutställningarna 1897 respektive 1930 ofta överskuggat den minst lika intressanta Göteborgsutställningen, som ägde rum dessemellan. Jubileumsutställningen i Göteborg, som öppnades den 8 maj 1923 av konung Gustav V till minne av stadens stadsprivilegier 1623 (egentligen 1621), hade stor del i skapandet av det svenska moderna projektet i det tidiga 20-talets spännande brytningstid. Den blev högst betydelsefull manifestation för industrinationen Sverige i allmänhet och industristaden Göteborg i synnerhet.

Anders Houltz, verksam vid avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria vid KTH, utkom 2003 med sin avhandling *Teknikens tempel*. Med avstamp i tidigare forskning, däribland Anders Ekströms välrenommerade och ofta citerade avhandling *Den utställda världen* om Stockholmsutställningen 1897, åstadkommer han en klassisk tät beskrivning av Göteborgsutställningen utifrån ett idéhistoriskt synsätt.

Mycket utförligt belyser han allt ifrån den politiska kampen kring finansieringen och själva arbetet med utställningsplanen till dess arkitektoniska stil och uttryck, symbolik och metaforik.

De båda huvudansvariga arkitekterna Arvid Bjerke och Sigfrid Ericson hade skapat ett utställningsområde som sträckte sig från entrén vid Götaplatsen till nöjesparken Liseberg, som vid sidan om bland annat Svenska Mässan och Konsthallen grundades just inför denna utställning. De två huvudsakliga delområdena var Exportfältet, inriktad på samtida teknologi, och Minnesfältet, den kulturhistoriska avdelningen. Förhållandet mellan – och den knivskarpa åtskillnaden mellan – dået och nuet var sålunda rumsligen åskådliggjort. Grundlinjen i *Teknikens tempel* är just det högst spänningsfyllda förhållandet mellan arv och modernitet, mellan förflutenhet och framtid. Tyngdpunkten ligger just på den utställda tekniken som representation i Exportfältet och Minnesfältet. Houltz använder i första hand begreppen historiebrik och tekniksyn för att kunna diskutera hur utställningen genom sina referenser till det förflutna utgjorde en resurs i skapandet av det moderna, högteknologiska Sverige. Utställningen speglade sin samtid, men var samtidigt på flera plan betydelsefullt nydanande. Muséerna introducerade en ny, modernare utställningspedagogik med inte endast katalogiserade föremål utan istället uppbyggda miljöer och stämningar. Det var också i samband med Göteborgsutställningen som industrihistoria lanserades som ett helt nytt fält för historisk forskning och undervisning, något som senare ledde fram till grundandet av ett teknikhistoriskt museum i Stockholm. Utställningen som helhet, menar Houltz, ritualiserade förhållandet mellan då och nu genom att även iscensätta offentliga ceremonier där särskilda historiska eller samtida föremål upphöjdes under rituella former. Giganterna SKF och Bofors ställde

ut sin spjutspetsteknologi i Exportfältets huvudhall som hade formen av en jättelik katedral – en framtidens katedral där medeltidsdröm möter utopisk modernism, för att tala med idéhistorikern Staffan Källström.

Tiden präglades alltså av såväl tillbakablickar som framtidstro, såväl arvet från det förflutna som det nyskapande och moderna. Den gick framgångsrikt baklänges in i framtiden, kopplade den moderna industrin till en svensk nationell identitet grundad i arvet från det förflutna. Särskilt tydligt belyses detta i en elegant inledande analys av utställningsaffischen där ett ålderdomligt örlogsfartyg avtecknas mot bakgrund av Göteborgshamnens moderna atlantångare, en bild där 1600-talets svenska stormaktstid möter 1900-talsmoderniteten. De stolta atlantångarna, Svenska Amerika Liniens fartyg, var inte bara viktiga symboler för det moderna livet, utan vid denna tid också den högst bokstavliga direktförbindelsen med modernitetens egentliga hemvist.

Den kritik man kan rikta mot avhandlingen är att vissa delar blir väl deskriptiva. Signifikativt nog förhåller sig författaren mest framåtutad i förhållande till den teoretiska ramen i det kapitel som handlar om Minnesfältet, den kulturhistoriska avdelningen av utställningen, och dess huvudbyggnad, den tempelliknande Minneshallen. Invändningen får dock stå i marginalen för i allt väsentligt är det ett berömligt arbete. Houltz fångar på ett bra sätt upp det möte mellan modernitet och tradition, som alltmer har kommit att förknippas med mellankrigstiden. Bokens stiligt påkostade och mustiga format är högst förpliktigande, men på intet sätt missvisande för innehållet. *Teknikens tempel* är ett välskrivet, gediget och intressant arbete som inte bara relaterar en betydelsefull händelse i den svenska vetenskaps- och teknikhistorien, utan som också mer allmänt diskuterar his-

toriens roll i den teknikförändring som pekar framåt.

Marie Cronqvist

Att fostra till föräldraskap. Barnavårdsmän, genuspolitik och välfärdsstat 1900–1950

Helena Bergman

Stockholm: Almqvist & Wiksell International 2003, 380 s.

MED HELENA BERGMANS avhandling *Att fostra till föräldraskap* har den svenska barnavårdsmannainstitutionen ingående analyserats. Framställningen uppdelas kronologiskt i tre delar. Först kommer en genomgång av förspelet till och beslutet om institutionen i riksdagen 1917. Beslutet då gällde ogifta mödrars barn. Därefter följer en genomgång av institutionens utveckling under följande decennier vad gällde organisationsval, professionalisering samt implementering av lagen i konkreta fall. En tredje del analyserar sedan de förändringar som följde på införandet av bidragsförskott till ensamstående mödrar 1938 vilket utökade klientgruppen till att också gälla skilda mödrar.

I det inledande kapitlet diskuterar Bergman tre olika teoretiska perspektiv som styr avhandlingen: "Välfärdsstat, profession och genus är således de tre sammanvävda trådar som strukturerar framställningen" (s. 14–15). Centralpunkten för analysen är trots allt begreppet kön eftersom Bergman senare uttalar att syftet med avhandlingen är att "undersöka hur kön konstrueras genom statlig politik, lagstiftning och välfärdsstatens professioner, och att samtidigt analysera hur dessa i sin tur är påverkade av ett samhälleligt tänkande kring kön" (s. 40). I den senare framställningen dominerar dock ett brett, tredelat perspektiv, vilket i sin tur leder till att författaren i sina slutsatser betonar mångfalden i könsrelationerna i den tidiga välfärdsstatens Sve-

rige. Institutionaliseringen av staten tillät olika lösningar på genuskomplexet i olika omgivningar.

Att fostra till föräldraskap är detaljrik, välstrukturerad och välavvägd i analyserna. Av de tre skisserade perspektiven imponerar särskilt avsnitten om professionalisering och däri ingående byråkratisering, vilka författaren kan bygga på lätt tillämpbara teoretiska begrepp och ett digert arkivmaterial. Skillnaden mellan storstäder och övriga kommuner penetreras elegant, liksom utvecklingen av kadern barnavårdsmän som analyseras i traditionella socialhistoriska kategorier. Till denna del kan också räknas avsnitten om möten mellan klienter och barnavårdsmän. Att professionaliseringsperspektivet tilltalar författaren märks också i avhandlingens språk.

Vad gäller den centrala genusaspekten leder avhandlingens resultat inte till någon entydig euforisk slutsats. Det kan emellertid ha några enkla logiska förklaringar. För det första orsakar tillväxten av genusinspirerad forskning under senare decennier en viss mättnad. Bergmans otvetydiga och gott argumenterade resultat ansluter till tidigare forskning, vilket förhindrar omedelbara aha-upplevelser. För det andra orsakar det breda perspektivet att en tydlig tes om genusrelationerna inte framträder i analysen. I stället betonas inte bara mångfald utan också förändringar och skillnader inom barnavårdssystemet vilka svårigen låter sig gripas med enkla sammanfattningar. När det gäller könsaspekten är alltså Bergmans avhandling övertygande om än inte revolutionerande.

Om kritik ska riktas mot avhandlingen gäller det kanske det tredje perspektivet om välfärdsstaten. Man kan fråga sig vad som krävs för att en undersökning om sociala teman i Sverige ska innehålla begreppet nationalism. Välfärdsstaten är ett vänligare begrepp. Bergmans diskussioner om befolkningsfrågans betydelse för framgången för de grupper som krävde ett

högre mått av statlig omsorg om reproduktionen leder i en mindre provocerande riktning. Samtidigt var sådana krav i andra länder delar av en nationalistisk retorik som under 1900-talets första decennier även gärna anslöt sig till socialistiska principer. Det så kallade fattigvårdsfolkets starka engagemang i frågan om barnavård följde väl tidens nationalistiska retorik. Kanske skulle detta begrepp ha getts en större plats i avhandlingen. Samtidigt visar emellertid Bergmans analys att barnavårdsmannainstitutionen under hennes undersökningsperiod trots allt begränsades till främst en ökad statligt bestämd social omsorg om utomäktenskapliga barn vilket senare kompletterades med ett högre mått av statligt ekonomiskt understöd till dessa barn. Vid beslutet om institutionen 1917 var den överväldigande majoriteten inte intresserad av ett ifrågasättande av kärnfamiljen som normerande för principer om namngivning och arvsrätt. Det handlade alltså om en pragmatisk anpassning till industrisamhällets sociala problem på det bestående grund. Sett ur det perspektivet talar mycket för att Bergmans försiktiga analys väl kan försvaras för tiden fram till 1950. Mer genomgripande förändringar i nationell anda tillkom senare.

Lars I. Andersson

Mota Moses i grind. Ariseringsiver och antisemitism i Sverige 1933–1943

Göran Blomberg

Stockholm: Hillelförlaget 2003, 228 s.

SVERIGES RELATION TILL Nazityskland förfaller vara en aldrig sinande källa till ny forskning. Vetenskapsrådet har de senaste åren finansierat ett antal forskningsprojekt vilka behandlar tidigare negligerade infallsvinklar gällande Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen. Men även bland författare utanför den

akademiska världen röner frågor av denna art intresse. Arkivarien Göran Blomberg har i boken *Mota Moses i Grind. Ariseringsiver och antisemitism i Sverige 1933–1943* försökt gräva djupare i hur myndigheter, press och näringsliv i Sverige hanterade den nazistiska ariseringspolitiken och de förfrågningar om så kallade arierbevis som ställdes till svenska myndigheter. Som om inte detta vore nog intresserar sig Blomberg även för Allmänna säkerhetstjänstens brevkontroll, den svenska synen på judiska flyktingar samt antisemitismens utbredning i det svenska samhället. Det är således omfattande problemkomplex Blomberg resonerar kring i sin blott 228 sidor långa framställning.

Den nazistiska judefientliga politiken inleddes omedelbart efter maktövertagandet 1933. Nazityskland krävde tidigt att svenska företag som var engagerade i affärer med eller i Tyskland i enlighet med den nya antisemitiska politiken skulle vara så kallat "rasrena", det vill säga ägare, personer i bolagsstyrelser och anställda skulle vara "arier". Svenska politiker och UD-tjänstemän höll låg profil i ärendet då man inte ville riskera att äventyra de relativt goda förbindelserna man hade med Tyskland. Undantaget var utrikesminister Rickard Sandler som 1938 uttalade sig om olämpligheten i att tillmötesgå de tyska kraven. Som Blomberg framställer det var exemplen på anpassning desto vanligare, en anpassning som fram till 1941 ofta baserades på resonemang om en trolig förestående tysk seger.

Ett av de inledande målen i den nazistiska politiken var att utesluta judarna från ekonomisk verksamhet. Detta ledde bland annat till att judar med egna företag tvingades överlämna dessa till den tyska staten eller till nya icke-judiska ägare. De nya ägarna krävdes på bevis att de inte hade judiskt påbrå och i de fall de nya ägarna hade svenska anförvanter skickades genealogiska förfrågningar till Sverige.

Förhoppningarna hos avsändarna var att de svenska myndigheterna kunde utföra "arierbevis", det vill säga en försäkrans om att vederbörandes släkträd inte innehöll någon person som varit mosaisk trosbekännare efter år 1800. Förfrågningarna riktades till myndigheter som sysslade med folkbokföringsfrågor, men även banker och juridiska byråer ställdes inför uppgiften. Dessa uppgifter utfördes allt som oftast utan protester och med byråkratisk noggrannhet. Riksarkivet var den tillsynsmyndighet som ytterst ansvarade för utförandet av arierbevisen, men några regler eller föreskrifter kring hur dessa skulle utföras fanns inte. Initiativet till "arierförfrågningarna" kom i regel från tyskt håll, med ökad intensitet efter Nürnberglagarnas tillkomst 1935. Det förekom dock även att svenska företag lät göra efterforskningar i syfte att behålla eller förbättra sina affärskontakter i Tyskland.

Förutom dagspress och UD-material använder Blomberg excerpter ur Allmänna säkerhetstjänstens arkiv. Arkivet består till stor del av brevkopior vilka är resultatet av det brevspionage som den hemliga myndigheten bedrev 1938–1945. Brevkontrollen var exceptionellt rigorös och det som finns bevarat idag utgör endast en bråkdel av det ursprungliga materialet. Enligt Janne Flyghed skall 50 miljoner brevframsändelser ha kontrollerats! Breven styr mycket av Blombergs framställning och med hjälp av dessa ger han exempel på hur enskilda individer och representanter för företag uppfattade och reagerade på nazisternas krav och på krigssituationen. Det är dock svårt att bedöma i vilken grad dessa brev är representativa för de åsikter som uttrycks. Författaren citerar flitigt ur breven – i några fall in extenso – tyvärr alltför ofta utan ingående analyser av innehållet.

Mota Moses i grind berör många intressanta aspekter av Sveriges förhållande till Nazityskland. Blombergs strävanden att greppa

över alltför omfattande problemområden – från flyktingpolitik och svenska pronazistiska, antijudiska kampanjer (till exempel kampanjen "Mota Moses i grind" från vilken han tagit boktiteln) till i vilken mån svensk anpassning till ariseringskraven kan sägas vara en del av Förintelseprocessen, resulterar emellertid i fragmentariserade snarare än fördjupade analysresultat. Jag menar att framställningen hade vunnit på en renodling av det tema som hitintills renderat liten uppmärksamhet bland forskare och inom vilken Blomberg gör en viktig insats, nämligen den nazistiska ariseringspolitikens konsekvenser för svenska förhållanden.

Henrik Rosengren

Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik. Beredskapspedagogik och demokratifostran under andra världskriget

Gunnar Richardson

Stockholm: Hjalmarson & Högberg 2003, 231 s.

SVENSKARS MEDLÖPERI RESPEKTIVE motstånd gentemot Nazityskland har varit en återkommande debattfråga under de senaste årtiondena. Utbildningshistorikern Gunnar Richardson har bidragit med ännu ett tillskott med *Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik*. I den redogör han omsorgsfullt för den skol- och ungdomsfostran som stod i statens och nazistpartiets tjänst i Tyskland. Huvudfrågan är om och i så fall på vilka sätt den tyska pedagogiken vann insteg i det svenska utbildningsväsendet – en fråga som inte besvaras med ett enkelt ja eller nej.

Richardson ser Värntjänstutredningen som en tidig vattendelare. Statliga utredare lanserade 1940 förslaget att elever i läroverk, flick- och folkskolor skulle lära sig skjuta under lov- och friluftsdagar. Förslaget motiverades av det påbörjade världs-

kriget, men det kunde inte uteslutas av att inspiration också hämtats från det tyska utbildningssystemet. Richardson påvisar att det fanns ett antal debattörer som både före och efter krigsutbrottet sjöng den nazistiska ungdomsfostrans lov. Samtidigt protesterade många kraftigt mot de metoder som tillämpades i det militaristiska Hitler-Jugend. Resultatet blev att förslaget om elevernas värtjänst kritiserades kraftigt i massmedia och i den efterföljande remissbehandlingen.

Författaren behandlar ytterligare flera av krigsårens utbildningspolitiska debatter. Hans framställning vilar, på gott och ont, på ett stort empiriskt material. Å ena sidan har läsaren återkommande skäl att beklaga avsaknaden av ett övergripande teoretiskt perspektiv. Å andra sidan lyckas Richardson väl att påvisa de många nyanserna i debattargumenten och leder försiktigt, men skickligt, in diskussionen på våra dagars situation. Man är till exempel beredd att förlåta de många korrekturfelen när man läser Richardsons intressanta diskussion om vad nazismens nederlag i Tyskland fick för effekter på det svenska utbildningsområdet. Efter krigsslutet betonade såväl debattörer som utredare vikten av att demokratifrågor inlemmades i undervisningen, men att det inte fick ske genom att eleverna stöptes i samma form. Fostran skulle inte baseras på propaganda utan på en kritisk hållning, vilken i sin tur skulle bygga på att eleverna fick möjlighet att tillägna sig personliga och sammanhängande kunskaper. Som författaren mycket riktigt påpekar fanns det exempel på orimliga och naiva föreställningar om elevernas behov och färdigheter i marknadsföringen av denna "kunskapens höga visa". Icke desto mindre påvisar *Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik* att många av de tankar om kunskapers värde och användbarhet som presenterades vid krigsslutet borde vara av intresse för de skolpolitiker och pedagoger som menar att lösningen

på nutida problem är en färdigförpackad men vagt definierad värdegrund.

Ulf Zander

Hjälten och offren. Raoul Wallenberg och judarna i Budapest

Attila Lajos

Växjö: Svenska Emigrantinstitutets skriftserie nr 15, 2004, 315 s.

ATTILA LAJOS ANGRIPER i sin avhandling *Hjälten och offren* en problematik som i högsta grad ligger i tiden, myten om Raoul Wallenberg. Ämnet ligger rimligtvis mitt i den våg av intresse för det föränderliga minnet av förintelsen efter 1945 och dess politiska och kulturella sammanhang som vuxit fram under de senaste tio åren. Men Lajos angriper inte problemet på detta sätt. Hans ansats är av en mer traditionell mytavslöjande typ. Det centrala avsnittet behandlar med minutiös detaljrikedom Wallenbergs agerande i den svåröverskådliga och föränderliga dagspolitiken kring judarnas öde i Budapest under andra hälften av 1944. Huvudsyftet är att på detta vis kontextualisera Wallenbergs insats i högre grad än som vanligtvis gjorts i Wallenbergglitteraturen och därmed relativisera svenskens betydelse som räddare av Budapests judar. Detta avsnitt föregås också av flera kontextualiserande kapitel om svensk utrikespolitik under andra världskriget, den ungerska judendomen samt ungersk politik och antisemitism, som bidrar till den bild Lajos presenterar.

Med tanke på att den existerande Wallenbergglitteraturen i hög grad är del av mytbildningen kring den ensamme Hjälten i Budapest gör Lajos här otvivelaktigt ett viktigt arbete. Här ligger således avhandlingens stora förtjänst, men också ett av dess inte så få problem. Författaren påvisar nämligen att räddarna var många, men han ägnar också en hel del energi åt att förminska sin Hjälte, att svärta ned Wallenberg

och ifrågasätta hans motiv. Det senare är ett genomgående tema som gör boken i sin helhet problematisk. Boken hade vunnit på att denna rent negativa tendens hade tonats ned och att författaren hade ägnat mer utrymme åt dess andra sida: nämligen att Hjalten Wallenberg delvis har skapats på bekostnad av vår hägkomst av ett annat tydligt inslag i händelserna i Budapest 1944, nämligen Offrens agerande för att rädda sig själva.

Det senare är ett tema som också i högsta grad ligger inom problemfältet minnet av förintelsen och som fruktbart kan analyseras i termer av de föränderliga konjunkturen som detta minne uppvisar under efterkrigstiden och kanske framförallt de senaste två decennierna. På de sista sidorna i sin bok gör Lajos också, om än lite oförmedlat, en serie mycket intressanta observationer kring myten om Raoul Wallenberg som öppnar upp ett helt annat, mer historiekulturellt perspektiv på dessa saker, observationer om hur myter av denna typ uppstår, vilka behov de svarar mot och hur de förändras över tid. Det är förstas orättvist att kritisera Lajos för det han inte gjort och det måste betonas att det han har gjort är värdefullt nog. Men jag kan inte värja mig mot känslan av att här ligger en ypperligt intressant undersökning som inte blev av eftersom författaren fastnade i dess förarbeten.

Fredrik Lindström

Våp eller nucka? Kvinnors högre studier och genusdiskursen 1930–1970

Lina Carls

Lund: Nordic Academic Press 2004, 448 s.

Jag har icke tjuvit med de ulvar, som vilja utestänga kvinnorna från universiteten, tvärtom [...]. Men jag anser, att även en kvinnlig fil. lic. bör kunna sätta sig och

stoppa strumpor åt en karl, om så skulle behövas (s. 104).

CITATET OVAN RINGAR delvis in resultaten i Lina Carls doktorsavhandling *Våp eller nucka? Kvinnors högre studier och genusdiskursen 1930–1970*. Uttalandet, fällt av en manlig teologistuderande i en insändare till Uppsala studenttidning *Ergo* på 1930-talet, illustrerar för det första att det fanns ett motstånd mot kvinnliga studenter, för det andra att detta motstånd inte var kompakt, för det tredje att kvinnliga studenter ändock borde bevara ”det evigt kvinnliga” – underförstått fanns en risk för dessas maskulinisering – och för det fjärde att kvinnors förändrade möjligheter icke innebar att mäns positioner på något sätt skulle förändras – trivialt uttryckt, den manlige studenten vare fjärran från sybehören.

Våp eller nucka? är en betydelsefull studie då den kopplar ett brett grepp om ett ämne över en dynamisk tidsperiod i svensk samhällsutveckling. Samtidigt är det också en nedslående undersökning, då man kan konstatera att det ur kvinnosynpunkt är en sorglig historia. Lina Carls har för avsikt att undersöka varför ”kvinnors integrering vid de svenska universiteten har varit en långsam och trögörslig process” (s. 13). Fokus ligger på hur ”genusdiskursen formades i den lokala och den mer centrala debatten”. Carls har valt tidsperioden 1930–1970 utifrån ståndpunkten att ”det är en period då studentantalet [...] ökar” (s. 67). År 1929 gavs unga män och kvinnor lika rätt till studentexamen och 68-rörelsen kom framgent att innebära flera förändringar: könsutjämning, så småningom införande av högskolebegreppet, etc. Undersökningsperioden betraktas av Carls som homogen. Studiens avgränsning till att omfatta endast de gamla statsuniversiteten i Uppsala och Lund blir därmed också logisk. Källmaterialet utgörs i huvudsak av pressklipp från lokala och

studentikosa tidningsorgan.

Teoretiskt sett utgår Carls från Yvonne Hirdmans genusordning, Pierre Bourdieus teori om den manliga dominansen och symboliskt våld samt Nancy Frasers pragmatiska diskursbegrepp. Metodiskt sker analysen på två nivåer, dels samhällsnivån, dels studentnivån. Denna uppspaltning är konsekvent genomförd och redovisas synligt också i rubriceringen – något som för visso kan ge ett mekaniskt intryck och på sätt och vis är besvärligt betraktat ur ett diskursanalytiskt perspektiv. Avhandlingen har en strikt kronologisk disposition, så när som på det sista empiriska kapitlet – vilket i sig tjänar mer som en bonus än en logisk delstudie i sammanhanget – som spänner över hela tidsperioden. Varje kapitel bryts ner på i mellanrubriker enligt samma mönster: en prolog, en fyllig historisk contextualisering och därefter analys av genusdiskursen enligt metoden som nämnts ovan. Underrubrikerna vimlar av talande formuleringar och det är inte bara synd, utan också läsarmässigt krångligt, att dessa inte angivits i innehållsförteckningen.

I avhandlingens första empiriska kapitel, "Malplacerade husmödrar och giftaslystna våp 1930–1939", visar Carls hur de kvinnliga studenternas numerär och inställningen till dem starkt kopplas till decenniets stora politiska frågor rörande bland annat arbetsmarknaden och befolkningskrisen. Idealerna var kvinnan som god maka och moder. Den kvinnliga studenten framstod som en anomali. "Det verkar svårt för studenterna under 1930-talet att förena genusdiskursens kvinnoideal med studentrollen", skriver Carls (s 120). Konkurrensen på arbetsmarknaden tycks ha spelat en betydande roll.

I kapitlet "I krigets skugga – amasoner och hösäckar 1939–1945" analyseras huruvida genusdiskursen förändrades då akademien delvis avfolkades på män. Uppfattningen om att flickor inte ägde samma

förutsättningar som pojkar till intellektuell förmåga uttrycktes tydligt i debatten. Författaren påvisar att könsskillnaden också kunde upprätthållas med hänvisning till könen skilda *intressen*. Kvinnornas lämplighet ifrågasattes och konkurrensen från dem sågs alltjämt som ett problem. Problemet kunde eventuellt lösas med införandet av kandidatexamen i hushållsarbete, en "lösning" som fanns i Danmark. I studentvärlden ifrågasattes kvinnornas motiv med studierna och de kom att kritiseras bland annat för bristande politiskt engagemang. Studentskorna själva gjorde "inget explicit motstånd mot genusdiskursen", enligt Carls (s. 162).

"Kvinnorna och efterkrigstidens begåvningsreserv 1945–1960", det tredje empiriska kapitlet, behandlar den period då akademikerna började ses som en viktig grupp att satsa på. I de utredningar som gjordes kring den så kallade begåvningsreserven inkluderades inte de unga kvinnorna. Carls beskriver 1950-talet som den tid då hemmafruidealerna dominerade samtidigt som kvinnornas behövdes i förvärvslivet. Vid decenniets mitt var mer än var tredje student kvinna. Genusdiskursens bärande idé om könen olikhet hade fullt genomslag, menar hon. I debatterna syntes dock även motståndare till könsnormerna, något som tas som bevis för att något ändå hade hänt med genusdiskursen (s. 213). Carls finner samtidigt att bilden av den giftaslystna studentskan starkt levde kvar på både 1940- och 1950-talet.

Även under det sista decenniet av undersökningen framgår att den gamla bilden av den kvinnliga studenten levde kvar. I kapitlet "Feminism och fördomar 1960–1970" kan dock avhandlingsförfattaren också påvisa att det är under denna period som fler röster höjs – framför allt bland kvinnorna själva – mot den rådande genusdiskursen. "Många aktörer, särskilt i samhällsdebatten, verkar ha varit medvetna om genusdiskursens idéer om könen

olikhet och agerade medvetet för att omförhandla dessa”, skriver Carls (s. 285).

Bonuskapitlet ”Studentskan och studenten i romanens värld 1929–1970” motiveras utifrån hypotesen att fiktionen kan ha möjliggjort en motdiskurs, en protest mot ett samhälles rådande ideologi. Författaren vill alltså utifrån denna utgångspunkt göra en jämförelse mellan romanerna och övrigt material. I stort bekräftar också resultatet av denna delundersökning övriga resultat. Den kvinnliga studentens kvinnlighet är problematiskt. Ömsom slås den vakt om, ömsom ifrågasätts den.

Så varför har kvinnors integrering vid universiteten då gått så trögt och långsamt vid akademien? Carls menar bland annat att andra kvinnofrågor fick ta större utrymme, att kön stod tillbaka för klass, men framför allt att bilden av kvinnliga studenter som antingen våp eller nuckor ständigt reproducerades. Det tycks som att den dominerande genusdiskursen i samhällsdebatten dock har förändrats över tid, medan så inte var fallet när det gäller universitetsdebatten. Denna skillnad förklaras utifrån universitetens traditioner och detta fälts ”habitus och ’spelregler’ för hur man agerar inom fältet” (s. 378).

Det är en intressant och läsvärd diskursanalys som Carls presenterar för läsaren. Detta innebär också att det finns mycket i framställningen att diskutera. Jag vill här helt kort peka på några omständigheter som vore värda en fördjupad metodologisk och teoretisk diskussion. Carls ambition är att analysera genusdiskursen. Denna genusdiskurs formuleras enligt ett enkelt schema, en slags beskrivning av genusdiskursens bärande element, utifrån dels Hirdman, dels Bourdieu, där objektposition, mor/maka, känslor och medelmåttighet knyts till kvinna och subjektposition, familjeförsörjare, handlingskraftighet och genialitet knyts till mannen. Så långt allting gott, även om man skulle kunna hävda att modellen är alltför statisk. Mer

problematiskt blir denna teoretiska utgångspunkt då den används för att förklara ”aktörernas” handlingar och/eller passivitet. Carls diskuterar i termer av att aktörer ”ser” diskursen, gör motstånd mot den, eller söker vidga den och förändring är något som kommer till stånd då tillräckligt många förmår se igenom diskursen (s. 378). Utifrån vilken position befinner sig aktörerna i relation till detta? Å ena sidan är det genusdiskursen som ska undersökas och individerna får stå som representanter för denna. Å andra sidan namnges konsekvent – naturligtvis också för läsbarhetens skull – alla skrivande, debatterande och utredande personer. Hur ska man se på dessa aktörer? Finns det flera genusdiskurser som de verkar inom (jämför Carls resonemang baserat på Nancy Fraser, s 28)? Är deras positioner i själva verket en del av den dominerande diskursen? Eller utgör positionerna till och med en förutsättning för den rådande diskursen? Ska man se det som att de rymmer gränsmärkerna och antitesen i sig? Kvinnorna blir ju, om än långsamt, fler och fler, ett visst motstånd finns där ständigt, anpassning och separatism tycks sammanflätat. Så hur resonerade alla de som faktiskt inte valde att uttrycka sina åsikter i dagspress eller studentorgan? Kan man utgå från att de som deltog representerade mer än diskursens yttersta gränser?

Historikerns dilemma är att då källorna tiger, då måste också historikern tiga. Kanske hade ovanstående diskussionsfrågor blivit färre med ett annat källäge. I sådana fall har Carls gjort ett gott arbete med de medel som ändå stått till buds.

Hanna Markusson Winkvist

Från sockenkommun till storkommun. En analys av storkommunreformens genomförande 1939–1952 i en nationell och lokal kontext

Erik Wängmar

Växjö: Växjö University Press 2003, 325 s.

Med ERIK WÄNGMARS avhandling har storkommunreformen 1952 fått en samlad behandling som överstiger tidigare begränsade fallstudier. Författaren analyserar reformen som en del av välfärdsstatens framväxt och refererar till de teorier om kommunreformer som preciserat denna omvandling för olika länder. Förutom en djupgående historik om indelningsförändringar sedan 1862 års beslut om sockenkommuner presenterar författaren en exemplarisk genomgång av beslutsprocessen, med början i mellankrigstida utredningar, över riksdagsmotioner och utredningar till proposition, utarbetande av indelningsförslag, kommunala besvär och sedan själva indelningsbeslutet. I ett särskilt kapitel prövas sedan olika hypoteser om den lokala implementeringen av besluten med det besvärbenägna Kronobergs län som exempel.

Trenden mot kommunreformer efter andra världskriget kom tidigare i Sverige än i andra nordiska länder vilket inte minst berodde på beslutet att välja socknarna som kommunal enhet 1862. Med utbyggnaden av den nationella välfärdsstaten och urbaniseringen sattes dessa småkommuner under tryck vilket förstärktes av statens vilja till en byråkratisering och effektivisering av den kommunala förvaltningen. Samtidigt var de nationella politikerna noga med förankringen av reformen i de olika partierna för att inte uppmana motstånd baserat på tvivel om reformens berättigande. Därför vill avhandlingsförfattaren betrakta beslutet om storkom-

muner som ett gott exempel på en svensk beslutsmodell med en lång utredningsfas och en ovilja till offentligt utspelade mot-sättningar.

Wängmar betonar betydelsen av den av Gustav Möller tillsatta utredningen 1943 samt konstitutionsutskottets behandling av frågan efter propositionens framläggande 1946. I dessa fora arbetades efter en konsensusprincip för att säkerställa en bred majoritet för reformen vilket slutade med en normalgräns på minst 2.000 invånare för de nya storkommunerna. Inte desto mindre kan han peka på att det fanns tydliga politiska skiljelinjer vid det slutliga riksdagsavgörandet, skiljelinjer som negligerats i tidigare forskning. Trots bondeförbundets uppslutning kring reformens principer tenderade partiets ledamöter att närmast mangrant i riksdagen stödja reservationer som ville mjuka upp minimigränserna för de nya storkommunerna i syfte att rädda nedärva enheter. Även landsbygdshögern visade sig motvillig och folkpartiet understödde en reservation som ville ge kommunerna en större möjlighet till att motsätta sig tvångssammanläggningar. Liksom under tidigare decennier var socialdemokraterna och stadshögern däremot reformvilliga. Reformen skulle också gälla landsbygden och verkade mest i områden där de borgerliga partierna var starka. Reformmotståndet härstammade främst från ledamöter från kommuner som skulle träffas av en sammanläggning. En annan nyhet gäller de visserligen fåtaliga riksdagskvinnornas ståndpunktstagande som inte beaktats tidigare. De var mer benägna att acceptera reformen till följd av att de främst representerade socialdemokraterna.

I slutändan innebar storkommunreformen tvångssammanslagningar för 795 kommuner som inte ville godtaga indelningsförslagen. Wängmar pekar särskilt på den geografiska aspekten som ett av kommunerna utnyttjat skäl för ett försök att få

statsmakten att tänja på minimigränserna för de nya enheterna. Motstånd kunde också gälla utformningen av de nya storkommunerna. Lokala motsättningar mellan tidigare självständiga socknar kunde leda till kritik mot den nya indelningen. Överhuvudtaget var den lokala identiteten en faktor att ta hänsyn till för reformvänner. I beslutsprocessen visade sig inte oväntat länsstyrelserna som mer lyhörda mot lokala protester än kammarkollegiet.

Från sockenkommun till storkommun innehåller en kvantitativ del där hypoteser prövas genom statistiska analyser. I denna del, liksom i de mer kvalitativa delarna, är författarens arbete präglad av såväl oförvillig akribi som gedigen analys. Han avslutar framställningen med ett önskemål om att i framtiden mer i detalj få undersöka kopplingen mellan storkommunreformen och den senare blockkommunreformen. Det är bara att hoppas att en sådan studie snart blir en realitet. Då kan Wångmar ytterligare en gång exemplariskt tillfoga ett tidsperspektiv till ett fält som tenderat att domineras av en statsvetenskap med klen känsla för historiska perspektiv.

Lars I. Andersson

Att ge den andra sidan röst

Annika Olsson

Stockholm: Atlas Bokförlag 2004, 346 s.

ANNIKA OLSSON DISPUTERADE i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet 2002. Hon fick därefter möjlighet att skriva om sin avhandling för en bredare publik. Syftet med boken är dels att redogöra för och diskutera etablerandet av rapportlitteraturen i Sverige från 1960 fram till 1980, dels att utifrån postkoloniala och feministiska perspektiv ifrågasätta genren. Det kan tyckas långsökt att diskutera en litteraturvetenskaplig studie i en historisk tidskrift, men Annika Olsson ställs inför samma dilemma som alla som på något vis

måste förhålla sig till det förflutna. Med vilken rätt kan vi, utifrån efterklokskapens skyddade position, bedöma och döma?

Själva undersökningens tyngd ligger på tre närstudier av tre idealtypiska rapportböcker: *Rapport från kinesisk by* av Jan Myrdal, *Gruva* av Sara Lidman och *Rapport från en skurbink* av Maja Ekelöf. Myrdals rapport från Liu Ling var en enorm försäljningssuccé och skapade hela genren, även i ett internationellt perspektiv, och både *Gruva* och *Rapport från en skurbink* var, och är, två av de mest diskuterade politiska och litterära sensationerna i Sverige efter andra världskriget. Dessa tre rapportböcker lever upp till genrens uttalade syfte, att beskriva maktlösa människors vardag, och de fick ett stort genomslag. Olssons närläsning aktiverar olika teoretiska problem, som i korthet handlar om den intellektuelles förhållande till sitt objekt, om det dilemma som uppstår när man lånar ut sin röst och sin plats i offentligheten åt den röstlöse och undanskymde. Är det en gåva? Eller är det ett utslag av samma strukturella förtryck som har tystat de tysta? Ifall den sista tolkningen är korrekt, vad göra med den insikten?

För Olsson är svaret att det helt enkelt inte går att tala för någon annan utan att utöva makt och att det i sig är ett problem. Man kan inte ge människor en plats i det offentliga samtalet, och därmed inflyrande, genom att tala för dem. När den intellektuelle ger sig ut på nya äventyr och ägnar sig åt andra saker, försvinner också den tillfälliga position som den kinesiske bonden/gruvarbetaren/städerskan innehade. Dessutom visar författaren att vissa rapportförfattare, trots uppsåtet att dra fram de förtryckta i ljuset, var ganska duktiga på att sälla bort exempelvis kvinnor eller barn. I Maja Ekelöfs specifika fall, i så mån att hon var den enda representanten för en förtryckt grupp som själv skrev, finner Olsson att Ekelöf förblir en udda figur i etablissemanget. Hon ses aldrig i

första hand som en författare, hon blir en maskot, ett arbetarklassalibi. Olssons slutsats blir därmed att rapportböckerna inte kunde förändra någonting i grunden, trots att de faktiskt kom att spela en stor politisk roll under i huvudsak 1970-talet. Hur ska man då förstå detta? Vad är det som krävs för att vi nutida kritiker, med allt vårt teoretiska bagage, ska bli nöjda? Hur kritisk måste man ha varit för att överleva vår granskning? Man kan ju vända på det och peka på att man kanske inte kan bli helt förvånad om man som forskare, utifrån ett poststrukturalistiskt perspektiv, utgår från att det finns diskursiva begränsningar och sedan bygger upp hela sin undersökning på att konstatera att det finns diskursiva begränsningar som inte ens de kritiska intellektuella kan häva sig över. Det vore kanske intressantare att titta på hur dessa kritiker lyckades tänja såpass på gränserna att de kunde uppfattas som radikala av sin samtid. För faktum kvarstår: vill någon påverka och förändra, så måste man vara begriplig för sina läsare, alltså befinna sig tillräckligt mycket inom de diskursiva ramarna. Den dramatiska effekten som man uppnår genom att peka finger åt kända radikalers otillräcklighet är kortvarig och platt.

Samtidigt bör det påpekas att Olssons bok äger stora kvaliteter, främst i sin breda syn på texten. Hon visar tydligt hur anmars rätt långrandiga genrediskussioner och definitioner kan avvaras genom en större medvetenhet om textens produktion, presentation, marknadsföring och mottagande. I stället för att söka ledtrådar i texterna för att se huruvida de kan leva upp till en idealtypisk definition av rapportboken, inkluderar författaren omslag, baksidestexter, marknadsföring och eventuella illustrationer i sin analys. Alla dessa samverkar för att signalera att det här är en rapport, det här är en del av verkligheten såsom vi ännu inte känner den. Själva framställningen och presentationen, lik-

som mottagandet, av texten ingår därmed i den kommunikativa processen. Jag tror att både litteraturvetare och nymornade kulturhistoriker kunde lära sig mycket av Olssons litteratursociologiska anslag i sin hantering av texter och dess kontext.

Likasa är *Att ge den andra sidan röst* en alldeles utmärkt introduktion till postkolonial teori, främst till Gayatri Chakravorty Spivaks tänkande. Spivaks mest kända essä "Can the Subaltern Speak?", som har vållat mig och många andra läsare huvudbry, presenteras både överskådligt och intressant.

Agneta Edman

Film och historia. Historisk Hollywoodfilm 1960–2000

Mats Jönsson

Lund: eget förlag 2004, 258 s.

SPELFILMER I HISTORISK miljö har stått starka i Hollywoodtraditionen alltsedan stumfilmseran. I stort sett lika länge har diskussionen förts kring dem, framför allt beroende på den amerikanska filmens starka globala ställning. De versioner av historia och samtid som förmedlas via amerikanska filmer och tv-program, oavsett om de handlar om en amerikansk självsyn eller att blicken riktas mot någon eller några av "de andra", når snabbt publiker runtom i världen.

Under den senaste tioårsperioden är det framför allt brittiska akademiker, kritiker och journalister som har uttalat sig om amerikansk film. Debattens vågor gick till exempel höga för några år sedan i anslutning till den i de brittiska kritikernas stereotypa och orättvisa framställningen av britten i *Titanic* och *Patrioten* respektive att amerikanerna tog åt sig äran för en viktig brittisk insats under andra världskriget i ubåtsfilmen *U-571*. Sommaren 2004 kom de senaste kritiska utfallen, då ett antal brittiska historiker framförde klagomål

över hur den brittiska historien framställs i amerikanska filmer. Vad de vände sig mot var dels tendensen att uppvärdera USA:s insatser i det förflutna samtidigt som brittiska insatser tonas ned, dels faktafel och förvrängningar i filmernas beskrivningar av gångna miljöer och människor.

En ståndpunkt som i mångt och mycket tar loven av de brittiska historikernas kritik gör gällande att filmer i historisk miljö inte först och främst säger någonting om det förflutna. I stället uttrycker de, mer eller mindre avsiktligt, de värderingar och den samhällsyn som varit rådande under den tid som de producerats. Sistnämnda tes är central i filmvetaren Mats Jönssons avhandling *Film och historia. Historisk Hollywoodfilm 1960–2000*. Av resonemanget följer att Hollywood spelar en viktig roll i utformandet amerikansk politik och ideologi. Därmed inte sagt att filmmakarna alltid går makthavarnas ärenden. Till exempel var filmversionen av 1930-talets rebelliska gangsterpar Bonnie och Clyde (1967) indirekt en kritik av etablissemanget. Den framstod som en pendang till studentprotesterna i USA och tv-bilderna från krigets Vietnam. Filmen tilltalade en ungdomlig publik som i det sena 1960-talets atmosfär av våld och brustna illusioner tog till sig en alltmer utbredd moralisk relativism, som fanns rikligt företrädd i *Bonnie och Clyde*. Som Jönsson visar har det hört till sällsyntheterna att filmkritiker och andra bedömare har förmått att identifiera detta och andra samtida budskap i amerikanska filmer.

Författaren framhåller också de tekniska innovationernas betydelse för hur det förflutna uppfattas på vita duken. Fram till 1990-talet dominerade 180-gradersprincipen, enligt vilken en tänkt halvcirkel kring den eller det som skildrades aldrig fick överskridas. Under senare år har filmare med hjälp av ett stort antal kameror tagit alla de 360 graderna i bruk, och därmed placerat åskådarna i händelseförloppets

mitt. Detta har förstärkts av att också ljudbilden, tack vare surroundsystemet, numera är cirkulär. I bokens intressantaste avsnitt diskuterar Jönsson dessa förändringar med *Rädda menige Ryan* (1997) som exempel. I den använde kameramännen samma slutarhastigheter som 1940-talets Bell- och Howardkameror hade, och färgskalan tonades ned för att ge associationer till de dokumentärfilmer som gjordes av arméns signalkår 1944–45. Strävan efter att framställa kriget så som det upplevdes av soldaterna märktes även genom att Spielbergs filmteam återkommande använde sig av subjektiva kameravinklar. Resultatet är att vi ”ser” genom filmgestaltarnas ögon. Denna interaktiva effekt förstärks av det populära dataspelet *Medal of Honor – Allied Assault*, som uppvisar stora bild- och upplevelsemässiga likheter med *Rädda menige Ryan*.

Film och historia är en bok som tar upp många intressanta aspekter, men den har också brister. Förutom upprepningar och en bitvis svärgenomtränglig prosa saknas emellanåt motiveringar till och utvecklade resonemang kring varför vissa teorier och metoder har valts ut medan andra, implicit, har ratats. Läsaren får till exempel ingen förklaring till varför Jönsson har mestadels har valt att gå omvägen via Sverige när han studerar kritikernas reception av filmerna. Det förs ingen diskussion om i vilken mån som svenska filmkritiker överlag kan tänkas hysa samma inställning till film, film och historia och, inte minst, USA. Förvisso är det ingen lätt uppgift för den som väljer att på en och samma gång arbeta inom två vetenskapliga discipliner – i detta fallet filmvetenskap och historievetenskap – att vara insatt i respektive ämnes forskningsfront. Jönsson skall ha en eloge för att han är väl inläst på både den vid det här laget omfattande litteraturen om film och historia och frågor om historiografi och historiefilosofi. I sistnämnda fall hade han emellertid vunnit mycket

på att tona ned de historiefilosofiska ansatserna till förmån för forskning om historieförmedling. Framför allt begreppet historiekultur hade varit synnerligen lämpligt att kombinera med förda resonemang om historia med stort H respektive litet h, och hade varit lämpligare att relatera till de teorier som Jönsson hämtat från filmvetenskapen.

En mindre väntad brist i en filmvetenskaplig avhandling är att de filmhistoriska referenserna ofta med sin frånvaro. För att ta ett exempel valde John Ford att låta sin största stjärna – John Wayne – gå under i *Mannen som sköt Liberty Valance* (1962). Att detta signalerade att filmen var en uppgörelse med den amerikanska drömmen är inget som Jönsson tar upp till behandling, trots att det kunde ha bidragit till att stärka hans argumentation.

Det främsta problemet är att det endast finns ett uttalat syfte med studien: att verifiera tesen om att filmer i historisk miljö främst handlar om deras samtid. Genom

att Jönsson har inriktat sig på att gång efter annan bekräfta denna inledningsvis ställda tes har han också valt bort att ställa frågor som finns mellan raderna i boken och som pockar på att få svar. Genom den tämligen långa undersökningsperioden hade det varit möjligt att fråga sig om det är vissa historiska perioder som lyfts fram för att fylla samtida behov. Kan det vara så att en viss typ av historia på vita duken används för att legitimera aktuella politiska och ideologiska hållningar, medan andra historiska perioder fungerar som motbilder? Eftersom Jönsson tydligt låser sig vid sin inledningsvis ställda tes om de samtida behovens primat har han omöjliggjort att ställa den i sammanhanget allra intressantaste frågan: om det ändå bara är aktuella budskap som förs fram i filmer om flydda tider, varför envisas i så fall filmbolagen med att lägga ner betydande möda och stora summor pengar på att återskapa historien?

Ulf Zander